

Konsekvensutredning A2 - Kulturmiljø mot Dagens situasjon (0-alternativet)

Detaljregulering, Bergenus, gnr. 164, bnr. 3 m. fl.,
Dokken, nybygg Havforskningsinstituttet og
Fiskeridirektoratet - PlanID 71350000

5017 Bergen - Dokkeskjærkaia

Norsk Luftfoto A/S

Dokumentinformasjon

Oppdragsgiver: Asplan Viak AS

Tittel på rapport: Konsekvensutredning A2 - Kulturmiljø mot Dagens situasjon (0-alternativet)

Oppdragsnavn: Regulering Nybygg HIFI og Fiskeridir.

Oppdragsnummer: 638991-07

Utarbeidet av: Anette Hansen, KS Henning Stakseng

Oppdragsleder: Kai Lande

Tilgjengelighet: Åpen

Forsidebilde: Dokken før 1930. Widerøe's Flyveselskap A/S. Avdeling for spesialsamlinger, Universitet i Bergen.

03	13.juni 2025	Rapport ihht planprogram	AH	KIV
02	20.des. 2024	Utkast etter gjennomsyn BYA	AH	KIV
01	7. sept. 2024	Utkast til dialogmøte	AH	HS
Ver	Dato	Beskrivelse	Utarb. av	KS

Innholdsfortegnelse

Innledning	5
1. Informasjon om tiltaket	6
1.1. Bakgrunnen for detaljplanen	6
1.2. Metode for konsekvensutredning og undersøkelser	7
1.3. Dagens bruk av området	8
1.4. 0-alternativet	9
1.5. Utredningsalternativer	10
2. Fagtema kulturmiljø	13
2.1. Grunnlag for tema	13
2.2. Avgrensning av tema	13
2.3. Usikkerhet	13
2.4. Definisjon av plan- og influensområde	13
2.5. Relevante føringer for temaet	14
2.6. Datagrunnlag og metode	19
3. Vurdering av verdi	23
3.1. Kulturhistorisk utvikling	23
3.2. Utredningsområdet og inndeling av kulturmiljøer	29
4. Tiltakets påvirkning	63
4.1. Kulturmiljø 1 – Dokken	64
4.2. Kulturmiljø 2 – Nygårdshøyden	70
4.3. Kulturmiljø 3 – Nordnes	73
4.4. Kulturmiljø 4 – Puddefjorden, inkludert Puddefjordbrua	75
4.5. Kulturmiljø 5 – Indre Laksevåg	80
4.6. Kulturmiljø 6 – Laksevåg sentrum (Kirkebukten)	82
4.7. Kulturmiljø 7 – Laksevåg verft – Søreivågen	84
5. Konsekvens for fagtema og alternativer	86
5.1. Avbøtende tiltak	87
6. Kilder	89

Innledning

I arbeidet med detaljreguleringsplan for Havforskningsinstituttet og Fiskeridirektoratet på Dokken i Bergen, utarbeides det 17 fagutredninger for ulike tema.

Fagutredningene er fordelt på fire kategorier A - D:

A - Tema som konsekvensutredes etter KU-forskriften	
1. Landskap / bylandskap	Egen utredning
2. Kulturmiljø	Egen utredning
B - Tema som utredes i forhold til dagens situasjon (0-alternativet)	
3. Nasjonalt og internasjonalt fastsatte miljømål	<i>Inngår i planbeskrivelsen</i>
4. Naturmangfold	Egen utredning
5. Energibehov og energiløsninger	Egen utredning
6. Teknisk infrastruktur	Egen utredning
7. Klimagassutslipp	Egen utredning
8. Bølger og stormflo	Egen utredning
9. Anleggsfasen og mulig parallell havnedrift	Egen utredning
C - Tema som utredes i forhold til både dagens situasjon (0-alternativet) og Arealstrategi for Dokken (framtidig scenario)	
10. Lokalklima	Egen utredning
11. Friluftsliv og byliv inkl. barn og unges interesser	Egen utredning
12. Forurensning	Egen utredning
13. Transportbehov og mobilitet	Egen utredning
14. Beredskap og ulykkesrisiko (ROS-analyse)	Egen utredning
D - Tema som utredes i forhold til Arealstrategi for Dokken (framtidig scenario)	
15. Arkitektur og byform	Egen utredning
16. Gang- og sykkelbro over Puddefjorden	<i>Inngår i planbeskrivelsen</i>
17. Lokalisering av Bybanen	<i>Inngår i planbeskrivelsen</i>

Dette dokumentet, konsekvensutredning A2 Kulturmiljø, utreder tiltaket i forhold til Dagens situasjon, som er 0-alternativet.

1. Informasjon om tiltaket

1.1. Bakgrunnen for detaljplanen

Havforskningsinstituttet (HI) og Fiskeridirektoratet (Fdir) skal samlokaliseres i et nytt bygg på Dokken. Statsbygg har fått i oppdrag å sørge for regulering, prosjektering og bygging på vegne av Nærings- og fiskeridepartementet.

Iht. arealstrategien for Dokken er eksisterende havnelager planlagt for allmenntilgjengelig formål/attraksjon, og Bergen kommune ønsker at arealet utredes som del av reguleringsplan for HI/Fdir. Akvariet i Bergen ønsker nye lokaler og har søkt kommunen om å få benytte eksisterende havnelager på Dokken til et nytt Verdenshavsenter O.

Statsbygg sin reguleringsprosess for HI/Fdir. utreder også mulig fremtidig bruk av havnelageret som Verdenshavsenteret O som del av planarbeidet. De planlagte tiltakene utløser krav til konsekvensutredning, og undersøkelser av en rekke fagtema.

Planprogrammet ble fastsatt av Byrådet i Bergen i møte 30.05.2024 og kunngjort 14.06.2024.

Figur 1-1 Plangrense ved varsel om planoppstart. Tomt for Nybygg HI Fdir. er markert med rødt, og Havnelageret med lilla. (Ill fra Planprogrammet)

1.2. Metode for konsekvensutredning og undersøkelser

Teksten i dette kapitlet er en komprimert versjon av kapittel 5.0. og 5.1. i planprogrammet. Vennligst se planprogrammet for en grundigere redegjørelse.

I arbeidet med detaljplanen for HI og Fdir. og Verdenshavsenteret O vil det bli utredet to tema etter Miljødirektoratets *Håndbok M-1941 Konsekvensutredning av klima og miljø*, jf. KU-forskriften § 21. Jf. også kap. Innledning s. 5.

- Kulturminner og kulturmiljø
- Landskap/bylandskap

Øvrige temaer undersøkes.

I håndbok for konsekvensutredninger av klima og miljø M-1941 beskrives hva som kan brukes som nullalternativ. Her står det bl.a. at: «Det er ikke tilstrekkelig at tiltak er foreslått i en melding til Stortinget, i et forslag til kommunestyret eller er omtalt i en strategi eller handlingsplan». Med andre ord kan ikke arealstrategien benyttes som nullalternativ i vurderinger i konsekvensutredningen.

Vurderinger av de potensielle virkningene for den fremtidige byutviklingen er likevel viktig for å forstå hvordan disse byggene og funksjonene vil påvirke, og påvirkes, av den byen som er planlagt rundt dem. I håndbok V712 - Konsekvensanalyser er det beskrevet at det noen ganger kan være hensiktsmessig å etablere et scenario som «inkluderer relevante tiltak som det er realistisk å anta vil bli gjennomført uavhengig av det tiltaket en skal analysere.» Det er derfor gjennomført tematiske undersøkelser knyttet til sentrale byutviklingstema der alternativene er vurdert opp mot Arealstrategien Dokken 2050.

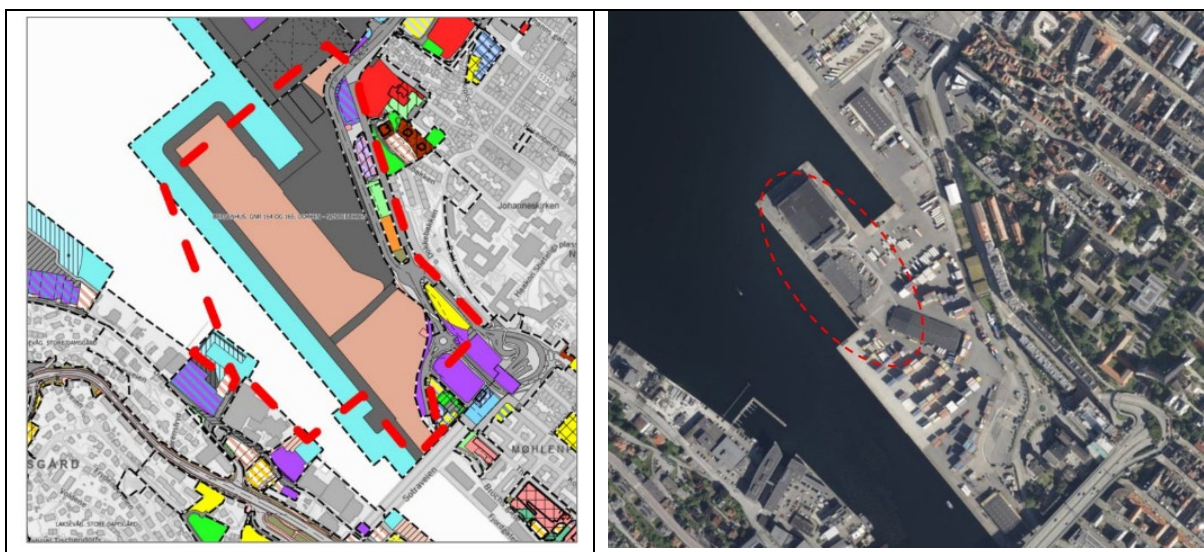
I KU-metodikk kalles referansealternativet for «0-alternativet».

Siden dagens bruk er i tråd med plan 15290000, og senere endringer av denne - 15290200 og 15290300, så er 0-alternativet i praksis lik dagens situasjon.

1.3. Dagens bruk av området

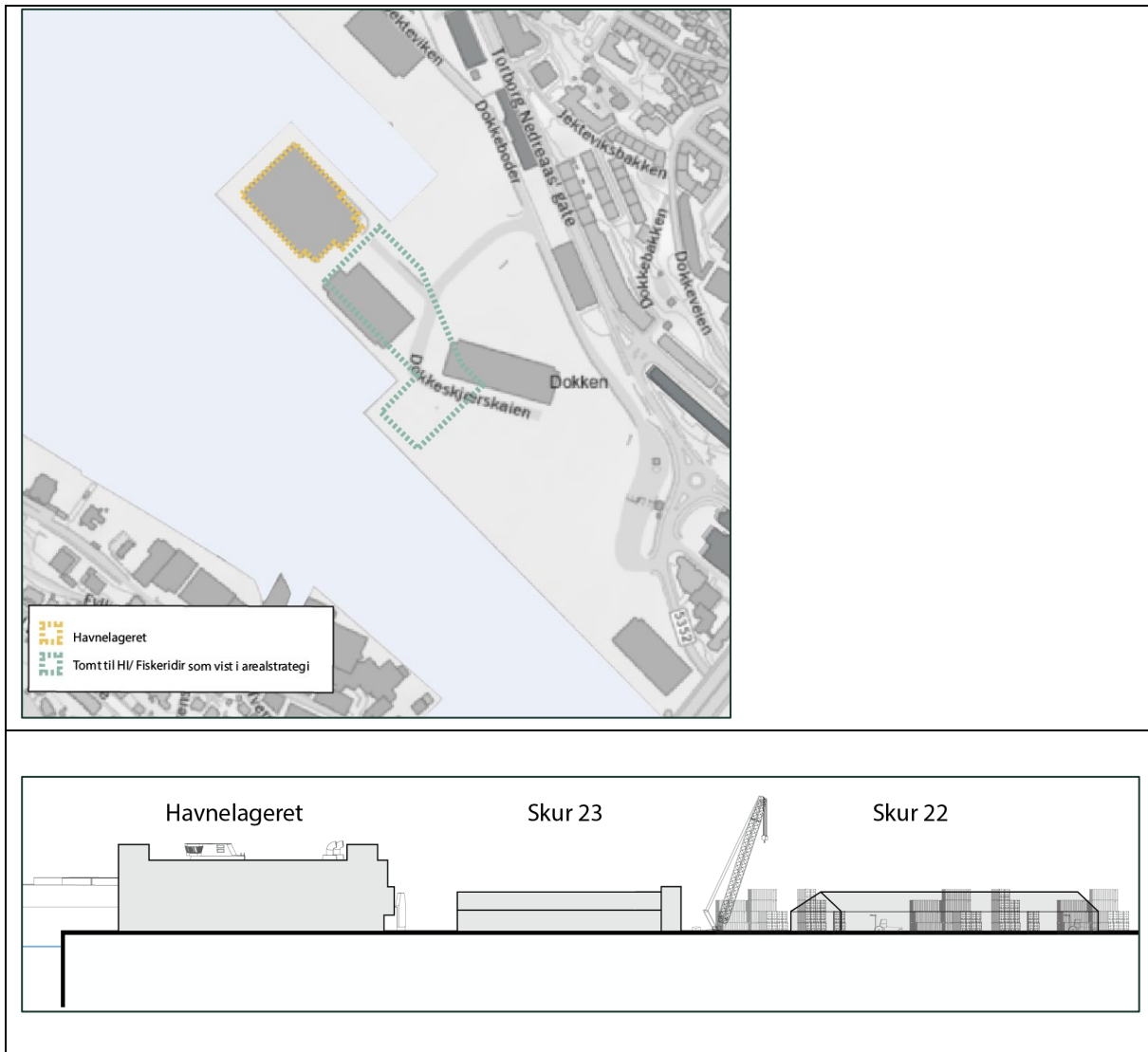
I gjeldende plan 15290000 er området regulert til lager for ulike typer gods, samt trafikk- og havneareal langs kaiene. Dagens bruk av området, med Havnelageret, havneskurene og containerhavnen er i tråd med denne planen.

Det er besluttet en gradvis utflytting av havnevirksomheten, som legger opp til at området blir frigitt innen 2027, men det foreligger ikke vedtatte planer for utflytting.

Figur 1-2 t.v. Plangrense ved varsel om planoppstart i forhold til gjeldende eldre reguleringsplan 15290000 vedtatt 28.09.1998. T.h. Dagens situasjon med tomt innringet (AV-kartet)

1.4. 0-alternativet

Figur 1-3 Plan- og Prinsippsnitt av 0-alternativet med Havnelageret, skur 23 og 22, omgitt av skip, kraner og containere.

1.5. Utredningsalternativer

Det er to utredningsalternativer, som begge tar utgangspunkt i:

- Det samme tomtearealet på ca. 12 000m² for nybygg HI og Fiskeridir.
- Det samme totale arealbehovet for HI og Fiskeridir. (ca. 47 000m² BTA)
- Havnelageret bevares, men med ulik grad av påbygg/tilbygg. Eksisterende areal for Havnelageret er ca. 23.500 m² BRA

Under er prinsippene for de to alternativene illustrert for hhv Dagens situasjon (0-alt.) og for Arealstrategien.

Alternativ 1

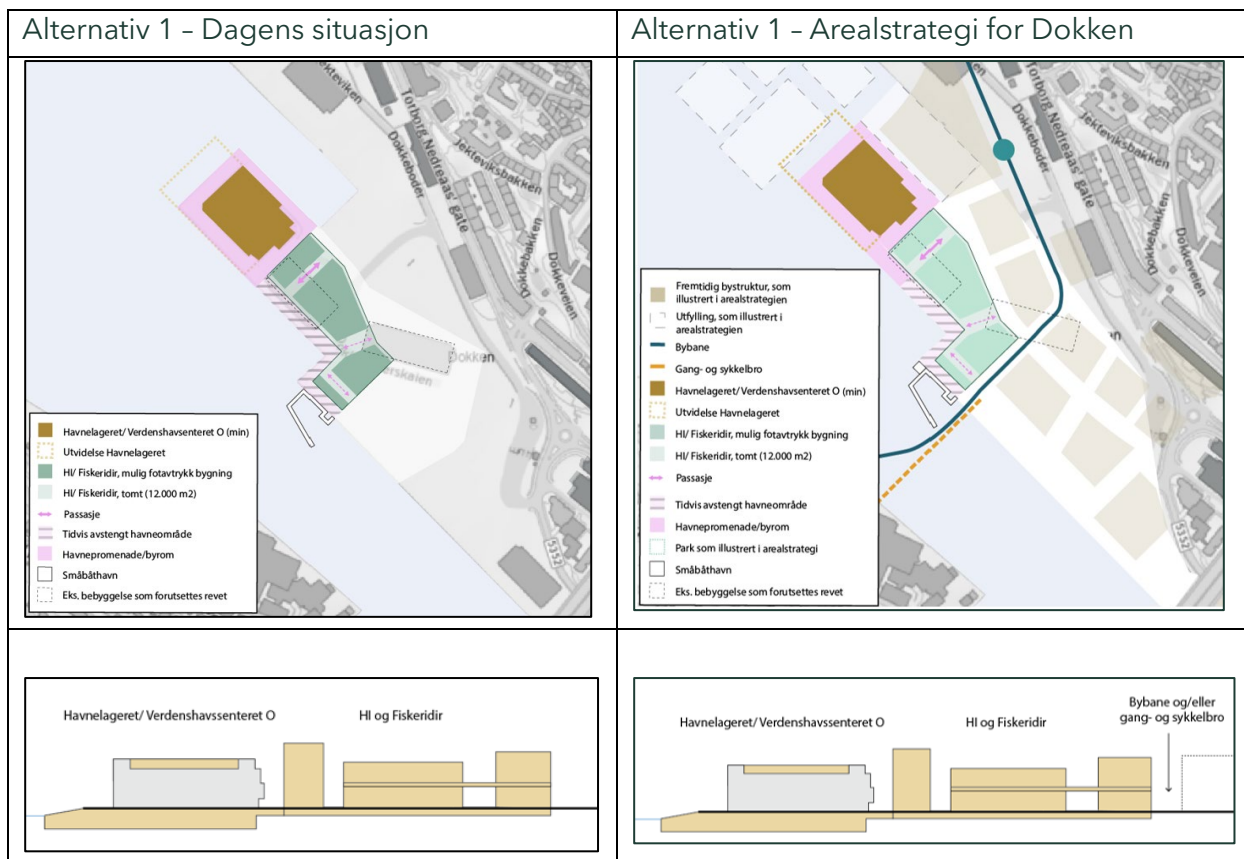
Alternativ 1 bygger på et konsept der nybygg for HI/Fdir. består av flere bygninger som forbindes over bakkeplan, og med ulik størrelse og bruk av mellomrommene mellom bygningene. Den nordligste passasjen vises her som mer åpen og allment tilgjengelig, mens de to andre er overdekkete og kun tidvis tilgjengelige.

I dette alternativet ligger tomten og bygget nær kaikanten uten areal til park/byrom, iht. arealstrategien, utover havnepromenade. Dette alternativet har en jevnere høyde på de ulike byggene og lavere totalhøyde enn alternativ 2.

Småbåthavnen er i dette alternativet plassert rett sør for nybygget.

Dette alternativet bygget på et konsept utviklet i forbindelse med programmeringsfasen.

I alternativ 1 er Havnelageret med Verdenshavsenteret vist i en variant som i hovedsak beholder eksisterende bebyggelse, med noe utvidelse på tak, under bakkeplan og ut i sjøen. Tilleggsareal utgjør ca. 25 000 m² BRA, totalt ca. 48 500 m² BRA.

Figur 1-4 Alternativ 1

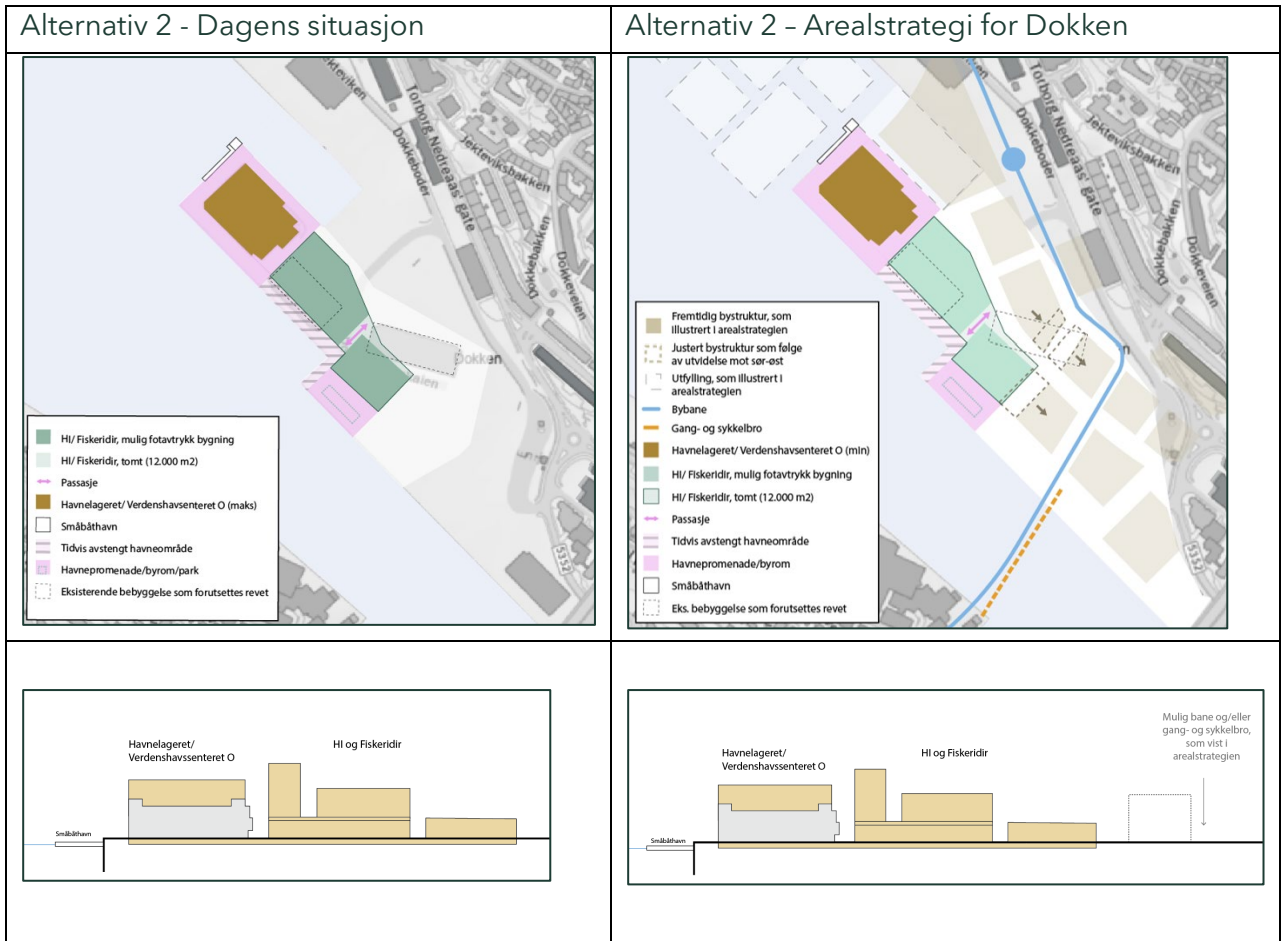
Alternativ 2

Alternativ 2 bygger på et konsept der nybygg for HI/Fdir. består av to større bygningskropper med en åpen og allment tilgjengelig passasje mellom bygningene.

Tomten og bygget utvides sørøstover, og trekkes lenger vekk fra kaikanten med plass til offentlig park/byrom mot sjøen, iht. arealstrategien. Dette alternativet har en mer variert høydeprofil og høyere totalhøyde enn alternativ 1.

Småbåthavnen er i dette alternativet plassert nordvest for Havnelageret.

I alternativ 2 er Havnelageret med Verdenshavsenteret vist i en variant som i hovedsak beholder eksisterende bebyggelse, med større utvidelse på tak enn alternativ 1, med utvidelse under bakken, men uten utvidelse i sjøen. Tilleggsareal utgjør ca. 45.000 m² BRA, totalt ca. 68 500 m² BRA.

Figur 1-5 Alternativ 2.

2. Fagtema kulturmiljø

2.1. Grunnlag for tema

Hovedmålet med utredningen for fagtema kulturmiljø er å skaffe kunnskap om viktige kulturhistoriske verdier i plan- og influensområdet. Fagtemaet omfatter spor etter menneskers virksomhet gjennom historien knyttet til kulturminner, kulturmiljøer og kulturhistoriske landskap.

2.2. Avgrensning av tema

Tema bylandskap overlapper tema kulturmiljø, men har ulik innfallsvinkel i tilnærmingen. Overlappingen omfatter sammenhengen mellom utforming av byrom og nye bygninger og stedets historiske strukturer og kulturminner. KU kulturmiljø ser utelukkende på betydningen av tiltaket for de kulturhistoriske verdiene.

2.3. Usikkerhet

Usikkerheten i vurderingene vil være knyttet til at illustrasjoner av planlagt bebyggelse bygger på et tidlig skisseprosjekt som vil bli endret ved senere prosjektering. Illustrasjonene gir ingen indikasjoner på farge- og materialvalg. Vindusplassering vil også kunne ha mye å si for fremtidig lysforurensing. Det er også usikkerhet med tanke på hvordan tilstøtende regulerte områder vil fremstå etter at de ferdig utbygget.

2.4. Definisjon av plan- og influensområde

Planområdet omfatter alle områder som blir direkte påvirket av arealbeslag fra den planlagte utbyggingen som er kjent på dette tidspunktet.

Influensområdet utgjør det området som vil bli berørt av tiltaket utenfor planområdet. Med berørt menes her påvirkning/endring som i vesentlig grad påvirker forståelsen og opplevelsen av kulturminner, tiltakets lokalisering og utforming, visuelle sammenhenger, vegetasjon og bylandskap.

Gassverks-bygningen Torborg Nedreaasgt. 5	Gjøre rede for mulige avbøtende tiltak i anleggsfase og driftsfase	
Maritimt kulturminne: Skur Jekteviken 7	Gjøre rede for usikkerhet og risiko i anleggs- og driftsfase	

2.5.2. Nasjonale, regionale og lokale føringer

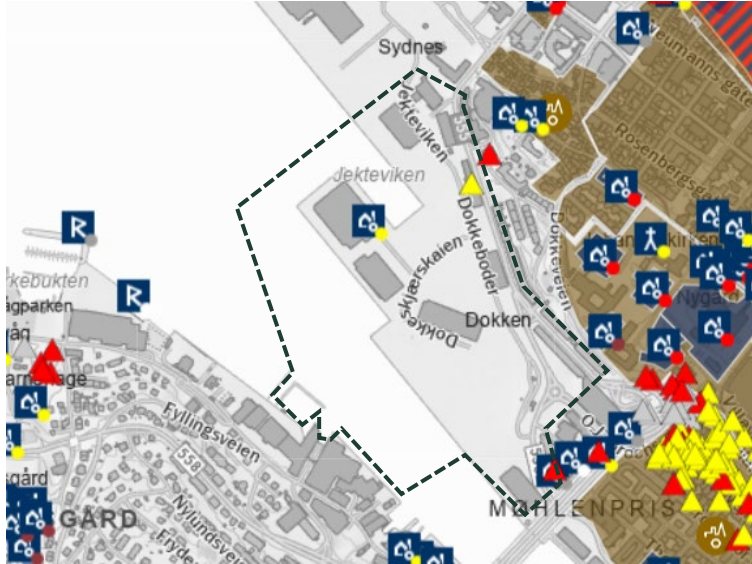
Stortingsmeldinger. St.meld. nr. 16 (2004-2005) "Leve med kulturminner" og St.meld. 35 «Framtid med fotfeste» (2012-2013), er per 17.04.2020 erstattet med ny stortingsmelding *St.meld.nr. 16 (2019-2020) Nye mål i kulturminnepolitikken*. Meldingen presenterer tre nye nasjonale mål i kulturmiljøpolitikken, med vekt på engasjement, bærekraft og mangfold. Med det innfører regjeringen begrepet "kulturmiljø" som samlebetegnelse. Begrepet understreker betydningen av helhet og sammenheng, samtidig gjøres tilknytningen til den øvrige klima- og miljøpolitikken tydeligere. Meldingen beskriver status, utfordringer, muligheter og tiltak i kulturmiljøpolitikken. Blant annet vil regjeringen utarbeide en ny kulturmiljølov, og strukturere og samordne bevaringsarbeidet slik at de tre nasjonale målene nås.

Regjeringens kulturminnepolitikk er ytterligere konkretisert og utdypet i St.meld. nr. 23 (2001-2002) Bedre miljø og tettsteder.

Riksantikvaren Bystrategi 2021. Riksantikvaren har i sin nye bystrategi fra november 2021 kommet med nye anbefalinger for byutvikling og stedsutvikling. Strategien setter åtte mål som baserer seg på internasjonale forpliktelser og nasjonal kulturmiljøpolitikk. Alle målene er relevante i denne dokumentasjonen, men mål 2 kan særlig framheves. Dette målet sier at kulturmiljøets verdi og betydning skal legges til grunn for valg av bevaringsløsning og handlingsrommet for utvikling. For dette prosjekter vurderes følgende anbefalinger i strategien som spesielt relevante:

- > Visuelle sammenhenger mellom bymiljø og landskap er viktig. Dette gjelder blant annet forholdet mellom by og sjø, siktlinjer mellom viktige historiske bygg og utsyn fra viktige ståsteder.
- > Viktige topografiske elementer i landskapsrommet av kulturhistorisk betydning, som sjø-, elv- og vannarealer, strandsoner og grøntområder, bør tas hensyn til i byutvikling.
- > Utbygging og utfylling av sjø- og havneområder og bygging av vei og jernbane kan svekke bruken, opplevelsen og forståelsen av kulturmiljøer, og bør unngås. Slike tiltak kan visuelt og funksjonelt skille den historiske byen fra sjøen.
- > Nyåpning av bekker og elver i byer og tettsteder kan bidra til å styrke opplevelsen av kulturmiljø og landskap. Det kan også bidra til bedre overvannshåndtering.

Askeladden er Riksantikvarens offisielle database for kulturminner. I Askeladden er det registrert fire kulturminner innenfor planområdet. Disse er beskrevet i kapittel 6.

Figur 2-2 Registrerte kulturminner i planområde. Planområdet er vist i stiplet linje Kilde: Askeladden (hentet 08.11.2022).

Kommuneplanens arealdel - KPA 2018. Kommuneplanens arealdel har generelle bestemmelser og retningslinjer for kulturminner og kulturmiljø.

I bestemmelsen § 12 Kulturminner og kulturmiljø (PBL § 11-9 nr. 7) formål står det:

«Kulturminner skal ivaretas i samsvar med kulturminnelovens intensjon. For Bryggen gjelder også Verdensarvkonvensjonen. Bergens historiske særpreget skal tas vare på og videreutvikles.»

Det er knyttet flere bestemmelser opp til dette formålet, og i tillegg kommer bestemmelser til hensynssoner og bestemmelsesområder (PBL § 11-8 og kartforskriften) som § 35.5 Kulturmiljø (570), § 36.2 Båndlegging etter lov om kulturminner (730) og § 38.3 Historiske områder (PBL § 11-9 nr. 5) (#4 - #9).

Planområdet er omfattet av hensynssone for bevaring av kulturmiljø, H570_7 «historisk sentrum».

I dokumentet «Utfyllende informasjon om hensynssoner for bevaring av kulturmiljø (H570)» er det nedfelt følgende retningslinje til hensynssone:

«§ 35.5: Kulturmiljø og historisk bebyggelse skal sikres og ivaretas. De karakteristiske trekkene ved bebyggelse, bebyggelsesstruktur og kulturlandskap definerer områder og gir det særpreget. Det skal derfor tas spesielle hensyn til dette ved søknad om tiltak og endret arealbruk.»

Sonene har følgende bestemmelser:

«§ 38.3 Historiske områder (PBL: 11-9 nr. 4) (#4-9).

38.3.1 Bebyggelsens egenart og særpregede kulturmiljø skal sikres og opprettholdes i Bergen sentrum (#4), Alvøen (#5), Laksevåg (#6), Nesttun (#7), Salhus (#8) og Ytre Arna (#9). Eksisterende bebyggelse skal være premissgivende for byggehøyder, volum og bebyggelsesstrukturer ved nye tiltak.

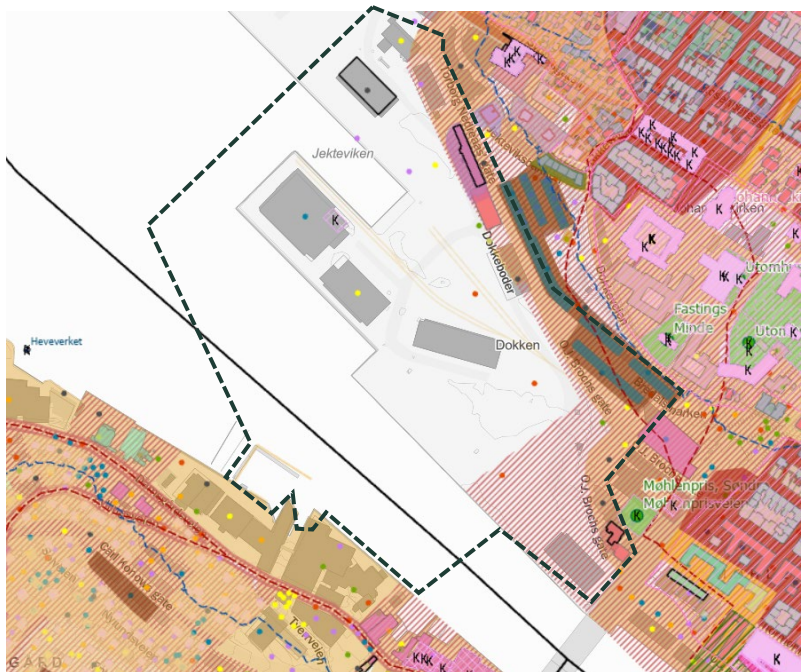
38.3.2. I alle plan- og byggesaker, også i sjø, skal det utarbeidet dokumentasjon, der historiske bystruktur, ferdselsårer og bygningsmiljø klarlegges og drøftes mht. betydning og føringer for videre byutvikling.

38.3.3 I alle plan- og byggesaker som berører kulturminner og kulturmiljøer, skal Byantikvaren gi en vurdering av tiltakets konsekvens med hensyn til kulturminneverdi.»
Ved overordnet planlegging skal Byantikvaren utrede og kartlegge kulturminneverdier.»

Kulturmiljøplan Bergen, «Identitet med særpreg», 2021 - 2025. «Identitet med særpreg» er en tematisk kommunedelplan for kulturminner og kulturmiljø. Bystyret har vedtatt kulturminnestrategien (1), planens beskrivende del (2) og handlingsdelen (3).

Kulturmiljøplanen skal bidra til å:

- > Avklare kommunens strategi for forvaltningen av kulturminner og kulturmiljøer og bidra til samarbeid og felles forståelse.
- > Gi en helhetlig og strukturert oversikt over kulturminner og kulturmiljøer, tema og typologier.
- > Være et godt verktøy for kommunens saksbehandling i plan- og byggesaker og være et godt informasjonsverktøy for publikum.
- > Gjennom handlingsdelen foreslå konkrete og gjennomførbare tiltak for videre registrering og analyser, forvaltning og formidling av kommunens kulturmiljø.

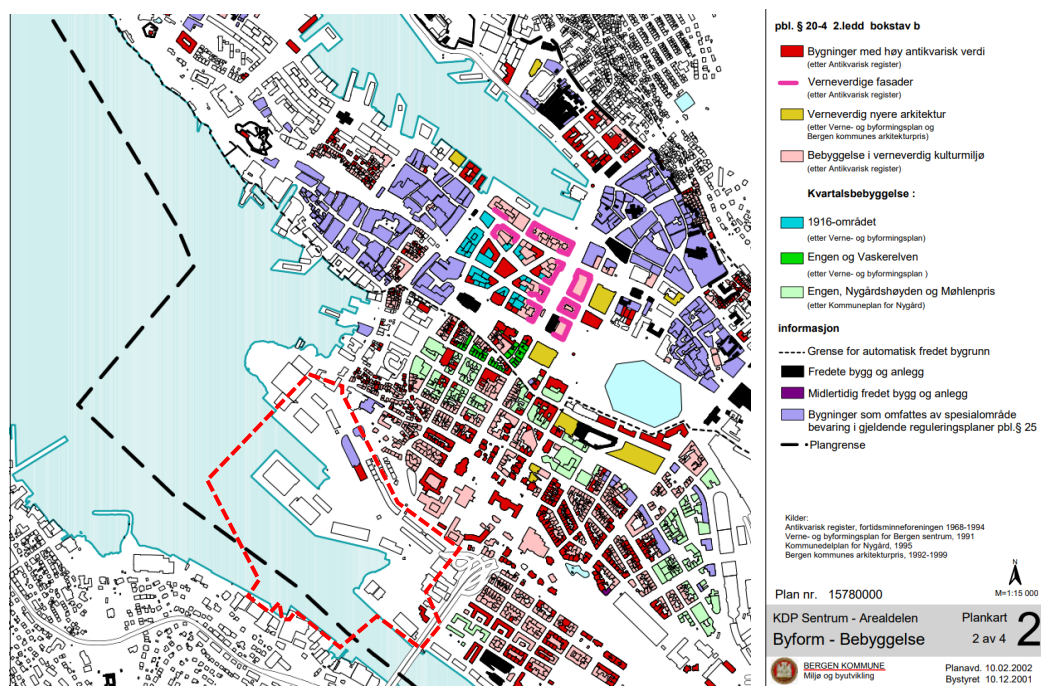
Figur 2-3 Utsnitt fra Kulturmiljøkartet.
Kilde: Bergenskart.no (hentet
08.04.2023). Planområdet er vist med
stiplet linje.

Kulturminnestrategien «Identitet med særpreg» utgjør første del av kommunedelplan for kulturminner for Bergen. Strategien fokuserer både på ivaretagelse av kulturminner og kulturmiljø og på mulighetene kulturminnene gir i utviklingen av Bergen. Strategien Identitet med særpreg er overordnet og gir retning for hvordan byen og bydelenes identitet og særpreg skal styrkes gjennom bærekraftig forvaltning av historiebærende elementer. Sammen med del 2 og 3 skal strategien:

- > bidra til fortetting med kvalitet
- > styrke Bergens særpreg
- > fungere som en tydelig og forutsigbar plattform for by- og stedsutvikling
- > være et utfyllende verktøy til § 8 byforming og arkitektur i Kommuneplanens arealdel
- > gi grunnlag for videre veiledning om prioritering, bevaring, ny bruk og arkitektonisk tilpasning i plan- og byggesaksbehandling
- > styrke forvaltningen av kommunale bygg og anlegg som kan bidra til identitet, særpreg og gi tidsdybde til sin bydel eller nabolag

Kommunedelplan for sentrum - 2001. Bergen bystyre vedtok kommunedelplan for sentrum 10.12.2001, i medhold av Plan- og bygningslovens § 20-5. PlanID 15780000. Kommunedelplan Sentrum skal være et grunnlag for videre utvikling av Bergen sentrum.

I plankart 2 til planen fremkommer det hvilke bygg som er ansett som verneverdige og ikke.

Figur 4 Utklipp av plankart 2 til KDP for sentrum fra 2001. Planområdet er vist med rød stiplet linje. Kilde: Bergen kommune

2.6. Datagrunnlag og metode

Denne utredningen er en sammenfatning av offentlig kjente opplysninger om kulturminner og kulturmiljø i planområdet. Som grunnlag for utredningen er det hentet inn kjent grunnlag/dokumentasjon av kulturminner og kulturmiljø. Dokumentasjonen er basert på tilgjengelige kilder og litteratur, deriblant Askeladden og SEFRAK-registeret.

Konsekvensutredningen er gjennomført i henhold til planprogrammet og metodikk etter Miljødirektoratets veileder M-1941.

Planområdet er metodisk inndelt i syv kulturmiljø (KM) som er vurdert hver for seg med hensyn til verdi, påvirkning og konsekvens. Kriterier for utvelgelse av kulturmiljøene følger Riksantikvarens anbefalinger om at kulturminner har størst verdi i en større sammenheng og tidsdybde. Inndelingen av kulturmiljøene synliggjør at kulturminner som enkeltobjekt inngår i større kulturhistoriske strukturer som må sees i sammenheng med, og som står i en nær relasjon til, kulturlandskapet de er en del av. Gjenkjenning og avgrensning av kulturminner er basert på en faglig begrunnet vurdering og tolkning av landskap og kulturhistoriske spor.

Verdisettingen av kulturmiljø og kulturhistorisk landskap er rangert etter følgende skala:

Verdikategori	Uten betydning for KU	Noe verdi	Middels verdi	Stor verdi	Svært stor verdi

Figur 2-5 Tabell for vurdering av verdi, delområder for kulturmiljø. Etter M-1941, Miljødirektoratet

Det er tre hovedgrupper av verdikriterier:

Kunnskapsverdi: omfatter kulturminnes-/miljøenes opprinnelse, bruk og betydning, menneskers liv, tro og samfunnsforhold generelt og interaksjonen mellom menneske og natur. Høy kunnskapsverdi indikerer at kulturminner er i seg selv en kunnskapsbank for kommende generasjoner.

Opplevelsesverdi: er knyttet til allmenhetens eller ulike gruppers opplevelser, for eksempel til lokal byggeskikk, arkitektonisk uttrykk, kunstnerisk verdi og tidligere tiders levemåte. Opplevelsesverdiene er med på å gi byer og steder sitt lokale særpreget og skaper følelse av tilhørighet og identitet.

Bruksverdi: omhandler verdiskaping til det økonomiske og det kulturelle, sosiale og miljømessige. Kulturhistorisk verdi kan ivaretas og økes gjennom ny og/eller endret bruk, men de kan også reduseres gjennom manglende eller feilaktig bruk. Gjennom bruk vektlegges økonomien i å bruke eksisterende bygningsmiljøer og anlegg framfor å bygge nytt, samt miljølempere og klimabelastning ved riving og nybygging. Bruksverdi omhandler byggets fleksibilitet for å møte ulike funksjoner

For hvert av disse tre inngår faglige kriterier som representativitet, autentisitet, arkitektonisk og kunstnerisk kvalitet, identitets- og symbolverdi, tilstand, sammenheng og miljø, alder, tidsdybde og kontinuitet, mangfold og variasjon samt lesbarhet. Relevante kriterier benyttes.

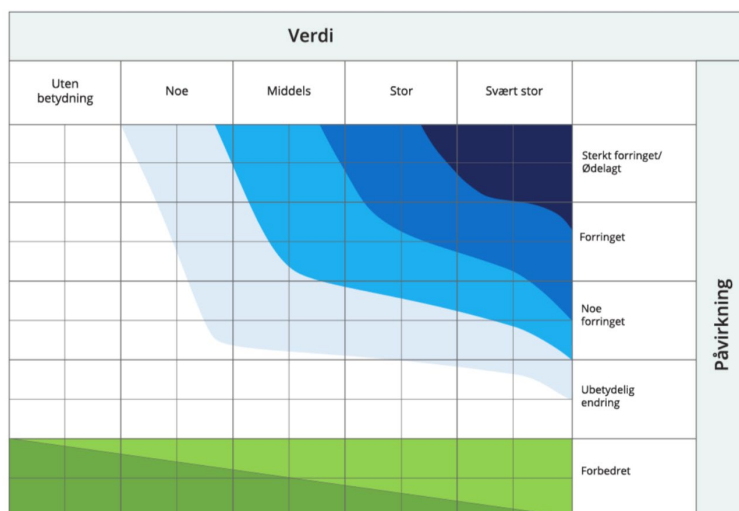
Påvirkning er et uttrykk for endringer som tiltaket vil medføre på det berørte delområdet. Vurderinger av påvirkning relateres til den ferdig etablerte situasjonen. Det er kun områder som blir varig påvirket, som vurderes.

Tabell 2-1 Tabell for vurdering av planen eller tiltakets påvirkning på kulturmiljø og kulturminner, jf. M-1941:

Tiltakets påvirkning	Direkte inngrep/ arealbeslag	Nærvirkninger (fysiske og visuelle)	Visuell fjernvirkning	Tiltakets utforming
Forbedret	Bedrer tilstanden vesentlig ved at eksisterende negative inngrep tilbakeføres. Bidrar til at det blir mulig å restaurere kulturmiljøet eller kulturminner.	Bedrer den visuelle kontakten innad i kulturmiljøet. Fjerner barrierer. Bedrer innsyn/utsyn fra nærområdet til/fra kulturmiljøet. Bidrar til reduksjon i støy og/eller støv. Reduserer faren for flom, fukt i kulturmiljøet eller erosjon.	Utsynet fra kulturmiljøet bedres/ gjenopprettes fra kulturhistorisk viktige utsynspunkter i kulturmiljøet. Innsynet til kulturmiljøet bedres/gjenopprettes	Enkeltkulturminner som er laget for å være svært synlige får bedret utsyn/innsyn. Kulturhistorisk viktige sammenhenger styrkes.

Ubetydelig endring	Ingen direkte inngrep/arealbeslag	Ingen eller ubetydelig visuell nærvirkning eller andre nærvirkninger	Ingen eller ubetydelig visuell fjernvirkning.	Tiltaket framstår som en konstruktiv helhet med god volumoppbygging og god sammenheng med omgivelsene.
Noe forringet	Berører en mindre viktig del av kulturmiljøet med direkte inngrep/arealbeslag, tap av mindre viktige enkeltkulturminner.	Endrer i noen grad den visuelle kontakten mellom viktige kulturminner innad i kulturmiljøet, bryter i noen grad opp kulturmiljøet. Innsynet til kulturmiljøet reduseres noe fra viktige standpunkter. Kulturmiljøet vil i noen grad påvirkes av støy og/eller støv. Bidrar til noe redusert naturlig drenering som vil påvirke kulturmiljøet negativt ved nedbør. Bidrar til noe fuktigere forhold og seinere opptørking innenfor kulturmiljøet. Bidrar til noe økt eller endret erosjon som vil påvirke kulturmiljøet negativt. Klimaendringene vil kunne forsterke disse forholdene.	Utsynet fra kulturmiljøet blir noe endret fra kulturhistorisk viktige utsynspunkter i kulturmiljøet. Innsynet til kulturmiljøet vanskeliggjøres i noen grad. Enkeltkulturminner som er laget for å være svært synlige får noe redusert eller endret utsyn/innsyn. Kulturhistorisk viktige sammenhenger svekkes i noen grad.	Tiltaket framstår i noen grad som en konstruktiv helhet, har noe dominerende volumoppbygging og noe dårlig sammenheng med omgivelsene.
Forringet	Deler av kulturmiljøet går tapt gjennom direkte inngrep/arealbeslag. Viktige enkeltkulturminner går tapt. Videre bruk av kulturmiljøet vanskeliggjøres	Endrer den visuelle kontakten mellom viktige kulturminner innad i kulturmiljøet, bryter opp kulturmiljøet og skaper barrierer. Innsynet til kulturmiljøet reduseres vesentlig fra viktige standpunkter. Kulturmiljøet vil påvirkes av støy og/eller støv. Bidrar til redusert naturlig drenering som vil påvirke kulturmiljøet negativt ved nedbør. Bidrar til fuktigere forhold og seinere opptørking innenfor kulturmiljøet. Bidrar til økt eller endret erosjon som vil gi fare for skade eller påvirke kulturmiljøet negativt. Klimaendringene vil kunne forsterke disse forholdene.	Utsynet fra kulturmiljøet blir sterkt endret fra kulturhistorisk viktige utsynspunkter i kulturmiljøet. Innsynet til kulturmiljøet vanskeliggjøres. Enkeltkulturminner som er laget for å være svært synlige får sterkt endret eller redusert utsyn/innsyn. Kulturhistorisk viktige sammenhenger svekkes.	Tiltaket framstår i liten grad som en konstruktiv helhet, har dominerende volumoppbygging og dårlig sammenheng med omgivelsene.
Sterkt forringet	Ødelegger hele eller størstedelen av kulturmiljøet gjennom direkte inngrep/arealbeslag. Ødelegger den mest verdifulle delen av miljøet. Ødelegger videre bruk av kulturmiljøet. Svært viktige enkeltkulturminner går tapt.	Blokkerer eller endrer sterkt den visuelle kontakten mellom viktige kulturminner innad i kulturmiljøet, bryter i stor grad opp kulturmiljøet og skaper barrierer. Innsynet til kulturmiljøet blokkeres fra viktige standpunkter. Kulturmiljøet vil i stor grad påvirkes av støy og/eller støv. Bidrar til svært redusert naturlig drenering som vil påvirke kulturmiljøet sterkt negativt ved nedbør. Bidrar til svært mye fuktigere forhold og seinere opptørking innenfor kulturmiljøet. Bidrar til svært økt eller endret erosjon som vil skade eller påvirke kulturmiljøet sterkt negativt. Klimaendringene vil kunne forsterke disse forholdene.	Utsynet fra kulturmiljøet blir blokkert eller sterkt endret fra kulturhistorisk viktige utsynspunkter i kulturmiljøet. Innsynet til kulturmiljøet blokkeres. Enkeltkulturminner som er laget for å være svært synlige mister, eller får sterkt endret utsyn/innsyn. Kulturhistorisk viktige sammenhenger svekkes vesentlig.	Tiltaket framstår helt uten konstruktiv helhet, har svært dominerende volumoppbygging og svært dårlig sammenheng med omgivelsene.

Vurdering av konsekvens gjøres over tre trinn. I trinn 1 (steg 4) vurderes konsekvens for hvert enkelt kulturmiljø (delområde), i trinn 2 (steg 5) vurderes konsekvenser for samlet kulturmiljø. Hva som vektlegges i hvert enkelt prosjekt, gjøres på grunnlag av en faglig vurdering.

Skala	Forklaring	RGB-fargekode
Svært alvorlig konsekvens ----	Den mest alvorlige konsekvensen som kan oppnås for delområdet. Brukes kun for delområder med stor eller svært stor verdi.	0, 32, 96
Alvorlig konsekvens ---	Alvorlig konsekvens for delområdet.	0, 112, 192
Middels konsekvens --	Middels konsekvens for delområdet.	0, 176, 240
Noe konsekvens -	Noe konsekvens for delområdet.	212, 255, 254
Ubetydelig konsekvens 0	Ingen eller ubetydelig konsekvens for delområdet.	251, 255, 255
Noe/betydelig positiv konsekvens + / ++	Forbedring (+) eller betydelig forbedring (++)	146, 208, 80
Stor/svært stor positiv konsekvens +++ / ++++	Stor forbedring (+++) eller svært stor forbedring (++++). Brukes i hovedsak der områder med ubetydelig eller noe verdi får en svært stor verdiøkning som følge av tiltaket.	0, 176, 80

Figur 2-6 Tabellene ovenfor viser konsekvensviften som forklarer hvordan grad av påvirkning målt mot verdi gir konsekvens. Etter M-1941, Miljødirektoratet.

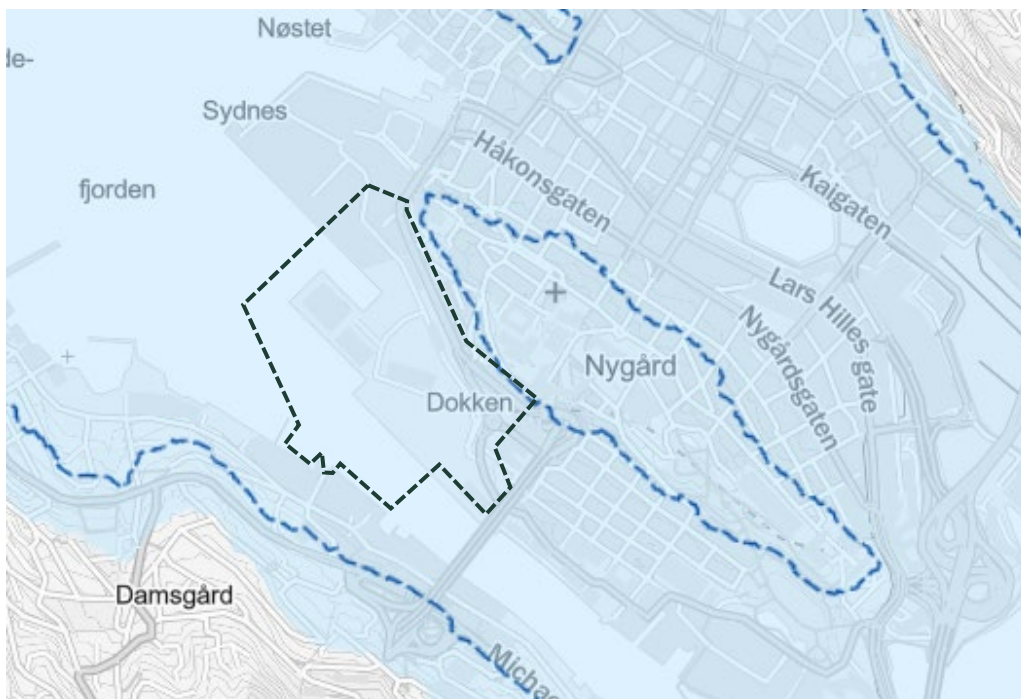
3. Vurdering av verdi

3.1. Kulturhistorisk utvikling

I forbindelse med silingsarbeidet for valg av kollektivtrasé fra sentrum til Laksevåg bydel i 2021 utarbeidet Byantikvaren et omfattende kulturminnegrunnlag, «Delstrekning sentrum, kollektivsystem Bergen Vest». Grunnlaget omfatter blant annet en omtale av Nøstebukten, Dokken og Møhlenpriskaien. Deler av beskrivelsen av den kulturhistoriske utviklingen under, og kulturmiljø 1 Dokken i kapittel 3.2.1, er en gjengivelse fra dette grunnlaget.

3.1.1. Forhistorisk tid

Topografien i Bergensområdet ble dannet i løpet av den siste istid, og skapte blant annet to dominerende landskapsrom på hver sin side av Puddefjorden. Planområdet ligger innenfor dette området, på Dokken, mellom Sydnes og Jekteviken i nord og Møhlenpris i sør.

Figur 3-1: Kartet viser områder under vann 9800 år før nåtid ved innledningen til eldre steinalder (blå områder). Stiplede linje indikerer nivået der man ofte kan påvise strandbundne boplasser fra slutten av eldre steinalder (ca. 6300-4000 år siden). Det er ingen slike kjente i området, og mest sannsynlig har disse gått tapt som følge av utbygging. Planområdet er vist i stiplede linje. Kilde: Bergenskart.

Det er ikke kjent automatisk fredete arkeologiske kulturminner i området. Ut fra landskap og topografi må man anta mennesker i forhistorisk tid har brukt området som ikke lå under vann, men utvikling av bystruktur i historisk tid gjør det lite sannsynlig å gjøre arkeologiske funn som er urørt eller intakt. Området var tidligere en del av Domkirkens landsogn. I middelalderen var dette beitemarker som tilhørte Munkeliv kloster.

Figur 3-2 Kart fra 1757 som viser Dokken-området med byen og Lungegårdsvannet i nordøst. Kartet viser ingen bebyggelse i området, men en vei over Sydneshaugen er inntegnet. Planområdets lokasjon er vist med rød stiptet linje. Kilde: 1881 Kart.

3.1.2. Lyststeder og landlig idyll: 1700- og 1800-tallet

Den sørlige bredden av Puddefjorden lå lenge som et område utenfor Bergen kommune med landbruksareal, husmannsplasser og en helt annen bebyggelsesstruktur enn byen. Gårdene langs Puddefjorden ble ryddet på slutten av 1600-tallet fram til tidlig på 1800-tallet. I siste halvdel av 1700-tallet ble utmark i området stukket ut og solgt til velstående bergensere som bygget sine lystgårder. Lyststedene lå i kontrast til gårdsbebyggelsen, og de var preget av nyklassisistisk arkitektur og terrasserte hageanlegg med trebeplantede hageganger (Asplan Viak/ Byantikvaren 2003). Bygging av lyststeder i området rundt Bergen begynte i hovedsak i andre halvdel av 1700-tallet, og varte frem til starten av 1800-tallet. Til sammen var det ca. 70-80 slike gårder i Bergensområdet. Lystgårdene gjenspeiler Bergens gullalder for handel og skipsfart hvor byens overklasse av kjøpmenn og embetsmenn stod bak byggingen. Lystgårdene fungerte som sommerhus og utfartssteder

for overklassen, og husene utforming skulle avspeilte eiernes stand og rikdom (BYA 2017: 22).

På 1800-tallet skjøt handelsnæringen i Bergen fart, noe som førte til industrialisering langs Puddefjorden. Dette dreide seg om småindustri, reperbaner og flere skipsverft.

Dokken er et gammelt navn på området mellom Jekteviken og Puddefjordsbroen. Navnet «Dokken» kan muligens skrive seg fra at seilskutene i eldre tider lå i opplag i den lune havnen i bukten innenfor Dokkeskjærene. I Dokkebukten markerte neset Klubben byens vestgrense etter grensereguleringen i 1789. Helt frem til begynnelsen av 1900-tallet lå området utenfor byen og var preget av landlig idyll. I de vestvendte skråningene langs Nygårdshøyden lå store og fornemme privathus med hageanlegg, og mindre kaianlegg for småbåter langs strandlinjen (BYA 2021: 22).

Figur 3-3 Fotografi som viser Dokken på begynnelsen av 1900. Sjøboder på Dokkeskjæret, fabrikkianlegget til Bergen Gassverk, Dragefjellet skole på Sydnes høyden. I sidene opp mot Nygårdshøyden sees lysthus og villaer med hageanlegg. I bakkant skimtes Nordnes. Kilde: Marcus, UiB, ubb-bros-01987 og Byantikvaren 2021: 22.

Et militært anlegg, «Dokkeskjærets batteri», ble anlagt i 1646 på en odde i Puddefjorden under Dragefjellet. I 1666 ble et blokkhus oppført på Dokkeskjæret utenfor. Hele batteriet ble flyttet til skjæret 1808. Forsvarsanlegget ble fjernet da skipsbygger Caspar Trumpy overførte verftet sitt til Jekteviken fra Bradbenken i 1870-årene. Sydnes sjøbad, et av Bergen mange sjøbad, ble anlagt ytterst i viken, nedenfor Dragefjellet i 1887. Badeanlegget ble nedlagt i 1960 for å gi plass til kaiutvidelser i havnen. A/S H. Namtvedt, som bl.a. drev Norges største trelasthandel, etablerte i 1926 omfattende industrivirksomhet i Jekteviken. Bredalsgården var opprinnelig Dokkens hovedgård. I begynnelsen av 1800-tallet var dette et traktørsted med kjeglebane. Stedet tilhørte

familien Berle, deretter kong Karl Johans ordonnansoffiser, oberstløytnant A. Hesselberg. Etter hans død 1859 ble eiendommen solgt til skipsbygger Herman Brunchorst Bredahl (1823–83), medeier i Georgernes Verft, som også drev gårdsbruket Bredalsmarken. Eldre fotografier viser næstmiljøet og de gamle lystgårdene med store hageanlegg og herskapelige villaer.

Figur 3-4 Eldre kart som viser hvordan Dokken-området så ut i 1829. Planområdets lokasjon er vist med rød stiptet linje. Kilde: BYA 2021: 27.

Eldre kart viser at på midten av 1800-tallet var sjølinjen langs Dokken lite utbygget og preget av en naturlig strandlinje med enkelte båthus og fløttmannsbrygger. Det var ingen veiforbindelse langs sjøen mellom Nøstet og Møhlenpris, og utenfor strandlinjen i Puddefjorden lå Dokkeskjærene som bølgebrytere. I tiden mellom 1877–1956 hadde Bergens Seilforening båthavn i bukten (BYA 2021: 23).

3.1.3. Industrialisering og havneutvidelser: 1900-tallet

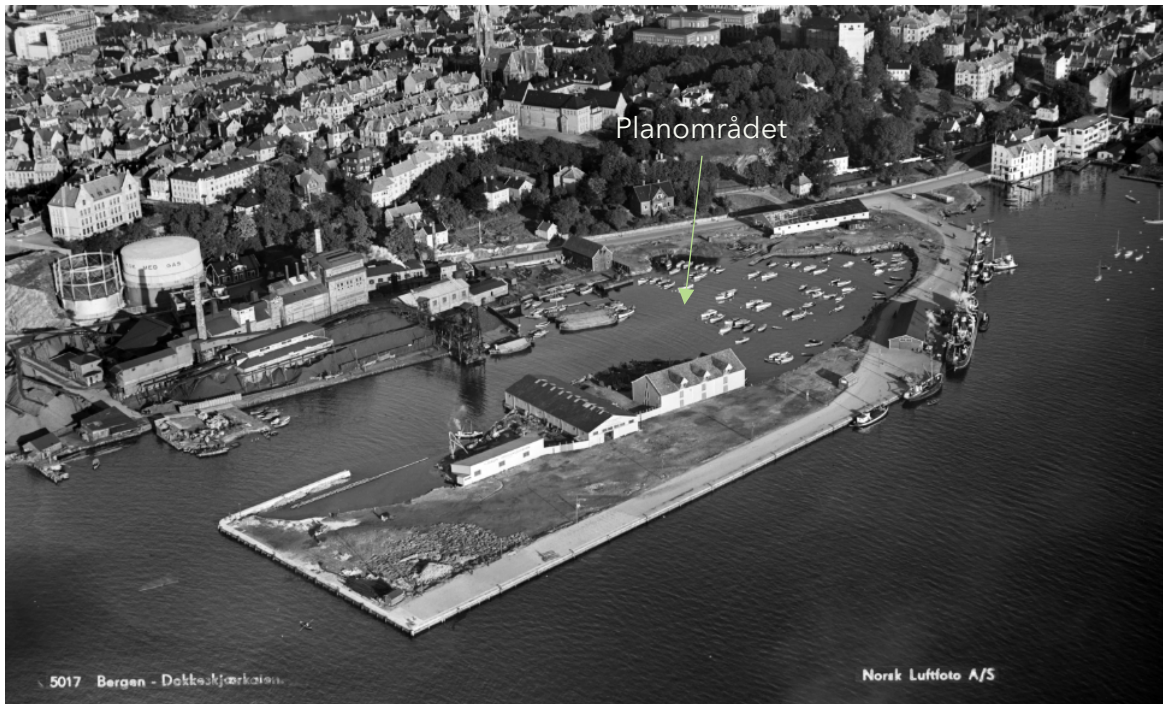
På grunn av den store brannfaren var det forbud mot bruk av dampmaskiner i den tette bykjernen. Industrietableringen fant derfor i hovedsak sted utenfor byens grenser, slik som i Ytre Arna, Salhus, Hop, Alvøen, Laksevåg, Breistein, Nesttun og Årstad. Disse stedene utviklet seg i andre halvdel av 1800-tallet som særegne fabrikksteder rundt byen, knyttet til vannkraft, kapital og kompetanse. Samtidig ble det like utenfor datidens bygrenser

etablert maskinindustri og jernstøperier som senere utviklet seg til verftsindustri i stor skala (BYA 2022: 173).

Lystgårdene som før lå landlig, ble liggende i et stadig tettere boligområde og industriområde. Områdets preg har endret seg mye fra å være fredelig, stille og landlig til å bli mer støyfullt og travelt område med mange mennesker langs veiene. Lukt, røyk og støy fra industrien langs sjøsiden må ha bidratt til at lyststedene gikk ut av bruk.

Havnen i Bergen har gjennomlevd mange faser i skipsteknologien, fra seil til damp til forbrenningsmotor, med tilhørende endringer på landsiden. Omlastingen av varer utviklet seg fra simpel håndkraft via intrikate tekniske kransystemer og motorisering av transport til dagens moderne kontainerfrakt. Bygningstypene i havnen ble tilpasset den teknologiske utviklingen. Trebryggene ble erstattet av dypvannskaier i stein og de gamle sjøbodene og pakkhusene som hadde lagt med gavlsider og lasteporten ut i sjøen, ble erstattet av sjøhus og langstrakte havneskur i tre, mur og lette støpejernskonstruksjoner. De nye havneskurene ble lagt med lengderetningen langs sjølinjen for å betjene motorisert ferdsel og moderne skipsteknologi, og flere fikk mobile løftekraner foran. Det er denne typen historiske havneskur som i dag er bevart og i bruk på Dokken og Møhlenpris kaien. Etter hvert ble det etablert skipsverft og enkelte fabrikkbygninger kom opp.

I 1903 presenterte Bergen kommune forslag til ny havneplan som blant annet introduserte et ønske om å legge bedre til rette for overføring av trafikk fra bøye til kai, og for bedre adkomst til Bergen for turister som reiste med dampskipene. Videre var formålet med planen å skape en utnyttelse av havnedistriktet og gi kommunen et verktøy for tilpasning mellom havneutbygging og andre private og offentlige byggeprosjekter. Havneplanen foreslo betydelig økning av hele byens samlede kailengder i et 50-60 års perspektiv. Fra Møhlenpris via Jekteviken til Nøstet ble det planlagt å bygge en samlet kailengde på hele 2600 meter og nye arealer for boliger som skulle bidra til finansiering av utbyggingen. Som et resultat av havneplanen ble bygging av utstikkeren for Dokkeskjærskaien vedtatt i 1918, og etter hvert måtte de gamle hagene og herskapsvillaene vike plass for boligblokker, jernbanespor og lagerskur.

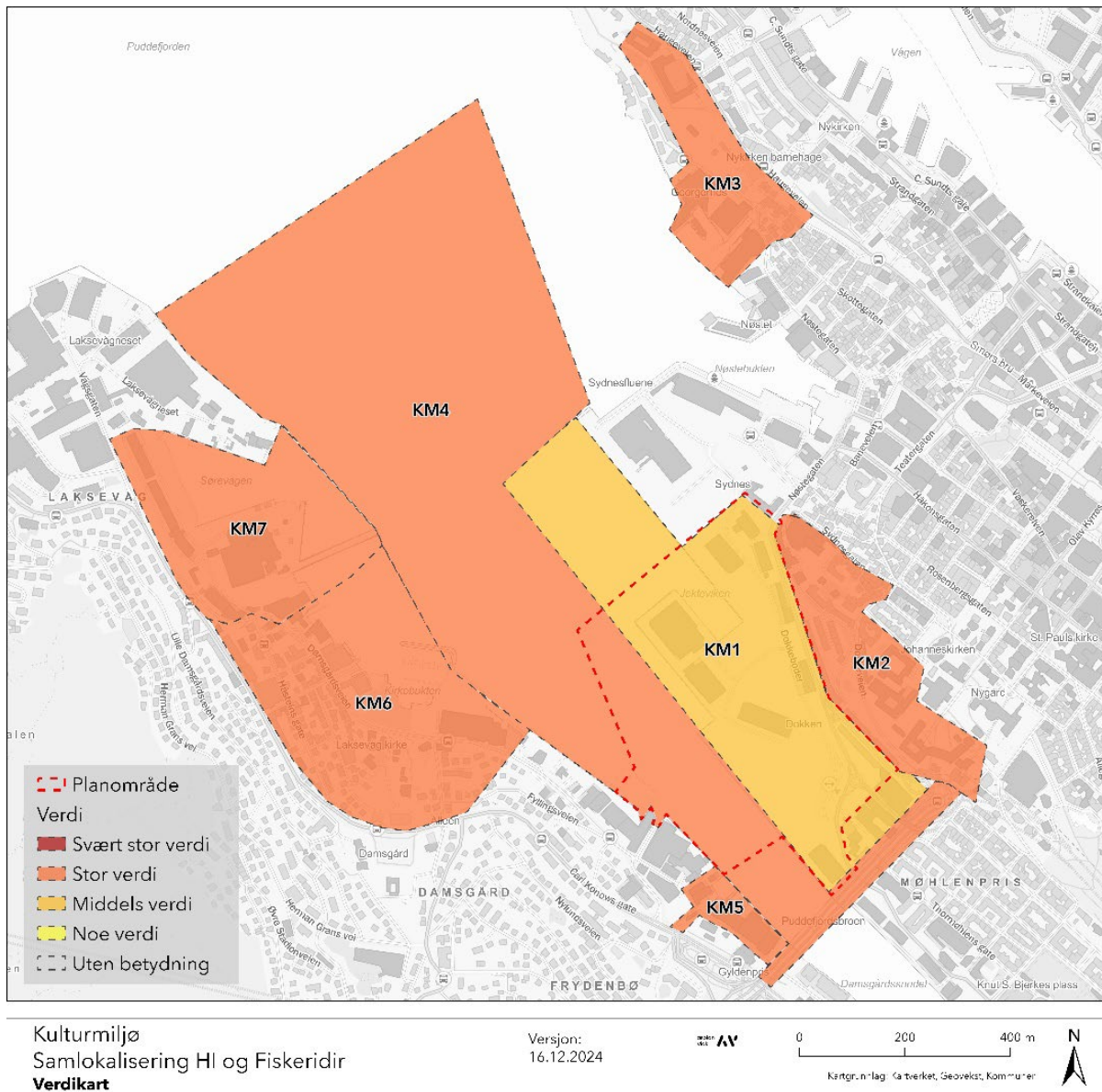

Figur 3-5 Dokkeskjærkaia i 1935. Widerøe's Flyveselskap A/S ubb-w-sh-005017

Veiforbindelse mellom Nøstet og den nye bydelen på Møhlenpris, som var ferdig utbygget i 1920-årene, var et lenge planlagt, men tidkrevende og dyrt prosjekt å gjennomføre. Den nye veien Prof. Hansteens gate (i dag Torborg Nedreaas gate) stod ferdig i 1937. Veien ble ført langs sjøsiden rundt nordsiden av Dragefjellet, delvis på utfyllinger fra det store steinbruddet i fjellsiden. Behov for bedre havneforhold førte til at utfyllinger og kaimuring i Puddefjorden fortsatte gjennom hele mellomkrigstiden. I 1938, tjue år etter at den var planlagt, var dypvannskaia Dokkeskjærsutstikkeren etablert, men ikke ferdig utbygget. I 1950-årene ble det etablert et jernbanespor for gods til Dokkeskjærkaia via tunnel under Nygårdshøyden. Godstogene startet på Dokkeskjærkaia, gikk inn i tunnel under Industrihuset ved Bredalsmarken og kom ut ved Vestre Strømkaien på Nygårdstangen. Derfra krysset sporet Fjøsangerveien og fortsatte under Bygarasjen til godsterminalen på Nygårdstangen. Jernbanesporet er fortsatt bevart, men har ikke vært i bruk på flere år. Etter krigen har nedbyggingen av vannspeilet i Puddefjorden i forbindelse med utvidelse av kaiarealene fortsatt med økende styrke. Store utfyllinger i sjøen har etablert Sydnesutstikkeren (Sydnesfluene) og fylt igjen den vestlige delen av Nøstebukten i løpet 1990-årene.

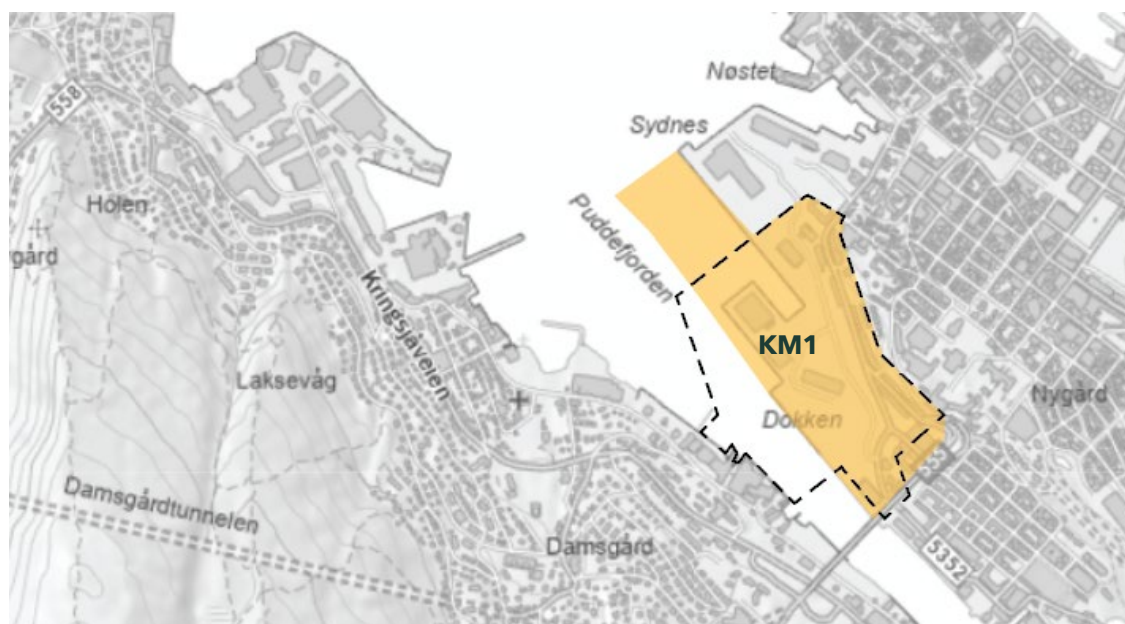
3.2. Utredningsområdet og inndeling av kulturmiljøer

Plan- og influensområdet er delt opp i 7 delområder ut fra funksjoner og kulturminnernes innbyrdes kulturhistoriske sammenhenger. Kulturmiljøene er gitt en verdisetting i henhold til metodikken i M-1941, 2021.

Figur 3-6 Oversiktskart som viser de ulike delområdene og verdisettingen av disse.

3.2.1. Kulturmiljø 1 - Dokken

Figur 3-7 Verdikart med avgrensning av kulturmiljø 1. Bakgrunnskart: Askeladden.

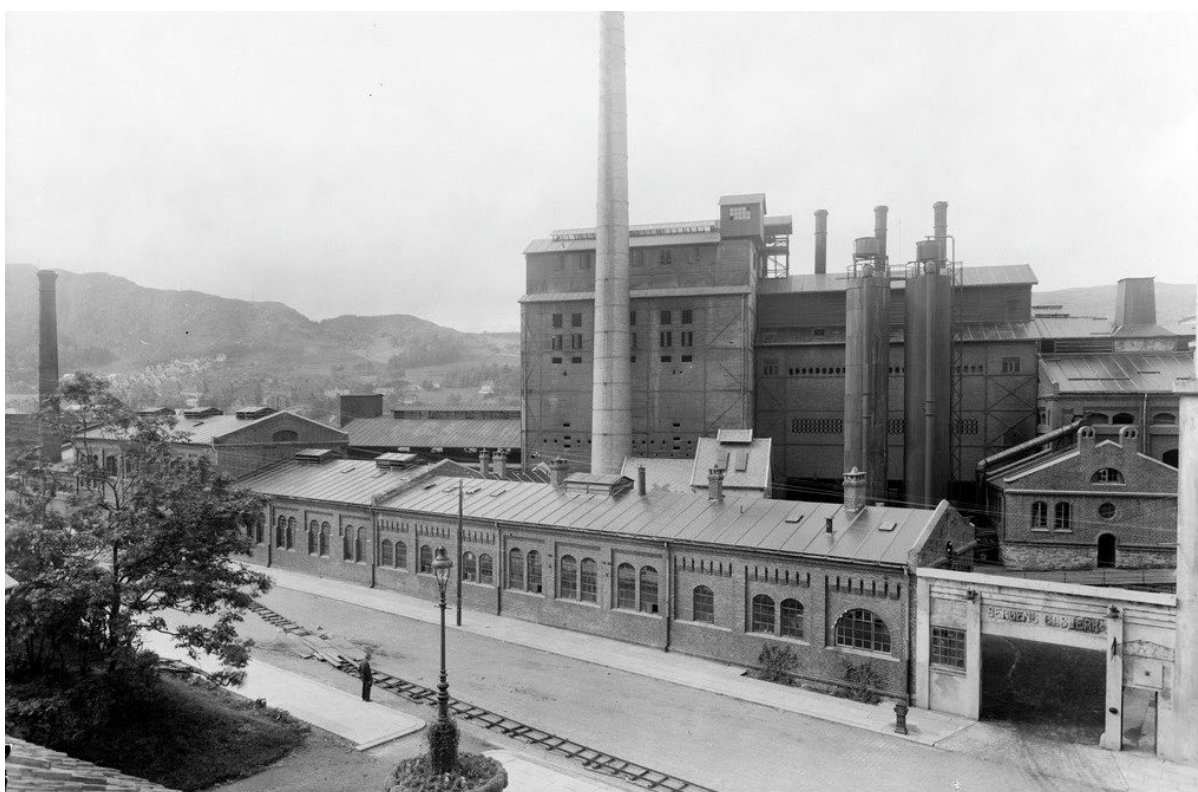
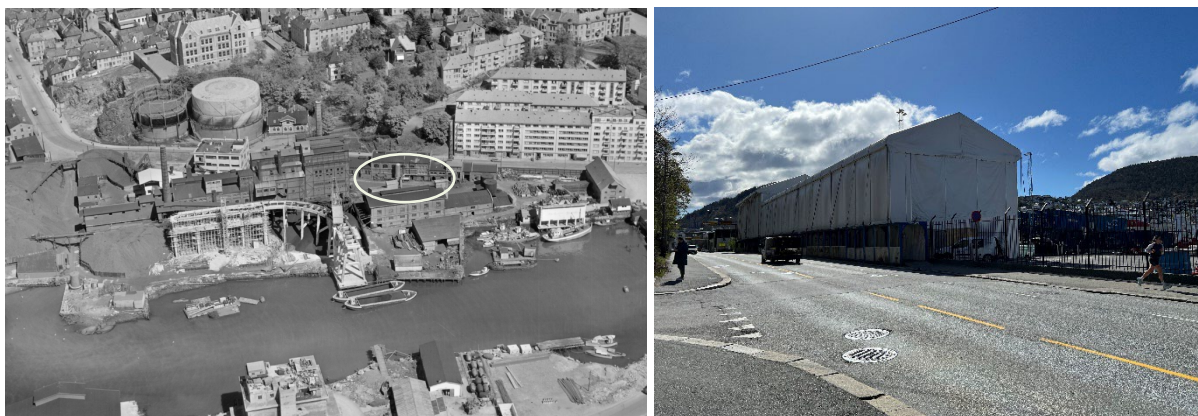
Beskrivelse av miljøet

Miljøet ligger dels i planområdet, dels i influensområdet, og består av et sammenhengende industri- og kaiområdet, avgrenset av (og inkluderer) verneverdig blokkbebyggelse i Torborg Nedreaas' gate i øst, Puddefjorden i nord og vest, samt Puddefjordbroa i sørøst. I delområdet inngår også eldre lystgårdsbebyggelse i sør, inn mot Puddefjordbroa.

Kulturhistoriske verdier

Følgende verneverdige bebyggelse inngår i kulturmiljøet:

Nord i delområdet, i Jekteviken, etablerte Bergen Gassverk seg i 1907-1908. Virksomheten ble opprinnelig etablert i 1856 på Lungegårdsmarkene, sørøst for Lille Lungegårdsvan, på en tomt innkjøpt av kommunen 1850. Det var det private firmaet *Bergens Gascompagnie* som stod for utbyggingen og driften. Det skulle vise seg at gassleveranse på denne tiden var en lønnsom affære. Spesielt når man gikk fra å bruke tranlamper til gasslamper i byens gatebelysning i løpet av 1860-årene. Dette gjaldt både næringslivet og private husstander. Gassverket ble overtatt av kommunen i 1886, og ble på grunn av utbyggingen av jernbanestasjonen flyttet fra Lungegårdsmarkene til Jekteviken (Bergen Byleksikon). I dag er ett av byggene som vitner om anleggets storhetstid bevart i Torborg Nedreaas' gate 5. Gassverkbygningen (ID1201-0111-001) er et typisk eksempel på industriarkitektur fra århundreskiftet, bygget i rødt tegl og utført i et historistisk formspråk med nyromanske bygningsdetaljer (BYA 2021:25).

Figur 3-8 Eldre fotografier som viser anlegget til Bergen Gassverk øverst til venstre og nederst øverst til høyre viser bygget i Torborg Nedreaas' gate 5, som våren 2024 var pakket inn med presenning. Kilde (eldre foto). Widerøe's Flyveselskap A/S, Vilhelm Skappel 1955, ubb-w-sh-080704.

Tvers over veien, i Jektviksbakken 27, ligger det verneverdige «Blaauw-huset» (ID 1201-0111-002). Bygget tilhørte opprinnelig lyststedet Jægteviken, etablert på 1600-tallet. Sveitservillaen ble oppført eller flyttet til stedet på midten av 1800-tallet av kjøpmann Dirk Vos, og erstattet eiendommens opprinnelige hovedhus. Det opphavelige lysthuset hadde ligget lenger ned mot sjøen mot sør, hvor det hadde en stor muromgitt hage og allé ned mot sjøen (BYA 2021: 23). I 1897 ble villaen kjøpt opp og deretter overtatt av Bergen gassverk som anla en stor gasstank like inntil nordsiden av huset. Bygningen ble benyttet som administrasjonsbygning

for gassverket, deretter for Bergen lysverker og i dag huser bygningen en moské (Bergen byleksikon).

Figur 3-9 Øverste fotografier viser hvordan bygget i dag fremstår. Nederst til venstre viser hvordan bygget fremstod tidlig på 1900-tallet. Legg merke til gasslykten som står i veien, foran bygget. Den samme lykten står der i dag, men bærer preg av manglende vedlikehold. Kilde: fotografier tatt under befaring, 2024, samt Marcus UiB.

Et annet lyststed som er bevart på Dokken er hovedbygningen til Møhlenpris Hovedgård, i O.J. Brochs gate 20 (ID 121534). Bygningen ligger like under Puddefjordbroens østre brofeste, og er et en-etasjers tømmerhus med valmtak og spissgavlet ark over inngangspartiet (BYA 2021: 24). Trolig oppført rundt 1680 som Jørgen Thormøhlens representasjonsbolig og lyststed. Hans svigersønn, politimester Claus Fasting, hadde eiendommen fra 1719-1739. Den opprinnelige eiendommen ble oppstykket omkring 1900. Smørfabrikken Bjørgvin (Alf Falck) kjøpte Global Hobby Engros A/S (Erik Falck) overtok Møhlenpris Hovedgård i 1992 (Bergen byleksikon).

Figur 3-10 Møhlenpris hovedgård i 1960. Foto: Atelier KK. Kilde: Marcus (UiB) ubb-kk-n-455-053. Møhlenpris hovedgård i 2012. Foto: Inge Helland.

Like øst for Møhlenpris hovedgård, klemt under Puddefjordsbroa, i Møhlenprisbakken 12 ligger Monclairhuset (ID 125323). Bygget er kommunalt listeført. Monclairhuset ble bygget i ca. 1760 av Jean Nichlas Monclair (1708-1772). Han kom til Bergen fra Frankrike som hugenott-flyktning, og løste borgerbrev som urmaker i Bergen i 1735. Eiendommen var i familiens eie til den ble solgt til skipper August C. Mohr i 1851. Huset ble senere solgt til Bergen kommune som drev Bergen kommunale husmorskole der fra 1914-1972. I 1983 ble Monclairhuset restaurert og ombygget til bydelshus for Møhlenpris inntil Vitalitets-senteret på Møhlenpris ble etablert i 2003. I dag benyttes huset til Miljømarked bruktbbygg i Bergen, drevet av Norges Miljøvernforbund (Asplan Viak 2022: 10)

Figur 3-11 T.v.: Monclairhuset i 1918, i midten og til høyre viser huset våren 2024. Kilde: UiB og Asplan Viak.

I mellomkrigstiden var de gamle lystgårdseiendommene innerst i Jekteviken, ubebygget og flere av de gamle herskaphusene bevart. I løpet av 1950-årene ble området totalt transformert ved at mange villaer ble revet (BYA 2021: 26).

Figur 3-12 Dokken-området i 1935. Kilde: Widerøe's Flyveselskap A/S, ubb-w-sh-005017

Det ble reist flere store funksjonalistiske boligblokker på opptil sju etasjer langs dagens Torborg Nedreaas gate og Bredalsmarken, tidligere Professor Hansteens gate/Welhavens gate. Blokkene ble oppført med vestvendte fasader med små verandaer og store vinduer, med utsikt over Puddefjorden til Laksevåg. Bygningene ble tegnet av arkitektene Arent Greve, Paul Lambach og Fr. Fasting (BYA 2021: 26).

Figur 3-13 Boligblokkene i Torborg Nedreaas' gate i 2024. Fastings Minde sees i bakgrunnen, ved foten av Nygårdshøyden. Kilde: 1881 Kart

Ytterst på Dokkeskjærkaien, sentralt plassert i planområdet, ligger Havnelageret - en monumental lagerbygning oppført i et funksjonalistisk formspråk i 1958. Arkitekt var Eystein Michalsen som etterfulgte Kasper Hassel som byarkitekt i Bergen. Som byarkitekt tegnet Michalsen en rekke viktige i bygninger i Bergen og i andre byer, blant annet flere skolebygg, og Nordenfjeldske dampskipsselskaps kontorbygg på Bradbenken (1920), De Gamles By på Landås (1956) og studentersamfunnet i Trondheim (1929) (BYA 2021: 29). Bygget er ikke markert i Askeladden, men er vurdert til stor verdi av Byantikvaren.

Figur 3-14 Havnelageret i front med Skur 22 og 23 i bakkant til høyre. Bildet til venstre er tatt i 1962. Bildet til høyre viser fasadedetaljer av Havnelageret tatt våren 2024.

En betongbunker fra andre verdenskrig (ID 212746-12) er bygget inn i Havnelagerets nordøstre hjørne. Bunkeren ble oppført av den tyske okkupasjonsmakten, trolig tidlig under andre verdenskrig. Dokkeskjærskaien var en sentral kai for den tyske marinen, særlig det tyske ubåtvåpenet. Bunkerens tilfluktsavdeling utgjør fem etasjer, og på taket ble det bygd to luftvernstillinger. Etter krigen vurderte man å rive bunkeren, men fant at kostnadene ville bli svært høye. Da man begynte byggingen av det nye Havnelageret i 1957 ble bunkeren bygd inn i dette, Bunkerdelen av Havnelageret er i dag et av Bergens offentlige tilfluktsrom. Luftvernstillingene på taket er der fortsatt, men er bygd inn og utilgjengelige (BYA 2021: 31 og Askeladden).

På sørsiden av Havnelageret ligger to eldre havneskur med saltak. Dette er Skur 23 og Skur 22. Skur 23, eller «Kriselageret» som det blir kalt, ble oppført i 1939 og har kontor- og servicefunksjoner i bygningsvolumer i hver gavlen. Skur 22 er en annen bevart lagerbygning som ligger på sørsiden av havnelageret. Skuret ble oppført i 1953 for *Det Bergenske Dampskipsselskap* (BYA 2021: 30). Skuret lå tidligere langs sjølinjen, og er det eneste bygget som fortsatt kan fortelle om sjøkantens tidligere linje.

Figur 3-15 Skur 23. Fotografier tatt under befaring, 2024.

Figur 3-16 Skur 22 i midten og nederst. Fotografier tatt under befaring, 2024.

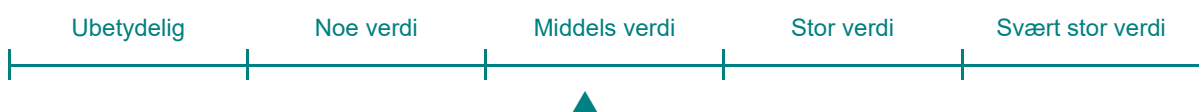
Figur 3-17 Historiefortellende detaljer langs kaifronten på Dokken. Kilde: Asplan Viak, 2024.

Verdivurdering

Kulturmiljøet er en referanse til industri- og havneutviklingen som skjøt fart i området i overgangen 1800-tallet /1900-tallet. Frem til slutten av 1800-tallet var Dokken et bynært område preget av landlig idyll med store og fornemme privathus med hageanlegg, og mindre kaianlegg langs opprinnelig strandlinje. Flere lysthus er bevart, men strandlinjen er i dag bygget ned med industri- og havnevirksomhet fra slutten av 1800-tallet, og omfattende havneutvidelser i Puddefjorden. Langs hovedveien finnes funksjonalistisk murgårdbebyggelse med verneverdi, oppført etter krigen. Området er heterogent og innehar kulturminneverdier av ulik karakter. I dag er den opprinnelige strandlinjen på Dokken og Jekteviken totalt nedbygget og kun fire av de gamle lystbygningene bevart: Møhlenpris hovedgård, Fastings Minde, Monclair-huset og Blaauw-huset. Historiske veifar bør bevares som historiefortellende strukturer. Teknisk- industrielle kulturminner som fabrikkbygninger og havneskur, samt krigsminner, er robuste og har en høyere tålegrense for endring, forutsatt at endring skjer med ivaretagelse av kulturminneverdiene i den videre byutvikling. Det er oppført nyere bygninger og strukturer i området, og det er gjort betydelig utfyllinger i havnebassenget. Slike tiltak har fragmentert miljøet og har redusert autentisitetens- og opplevelsesverdien til en viss grad.

Kaifronten bidrar til å skape lokal identitet ut fra et kulturminneperspektiv, og er viktig for at opplevelsen av området er historisk lesbart. Kaien utgjør bindeleddet mellom Puddefjorden og bebyggelsen på Dokken-siden langs den. Forholdet til sjø er viktig del av den kulturhistoriske opplevelsen.

Kulturmiljø 1 Dokken er vurdert til å ha middels kunnskapsverdi, noe opplevelsesverdi og stor bruksverdi. Samlet vurdering blir **middels verdi**.

3.2.2. Kulturmiljø 2 – Nygårdshøyden

Figur 3-18 Verdikart med avgrensing av kulturmiljø 2. Bakgrunnskart: Askeladden.

Beskrivelse av miljøet

Miljøet ligger i influensområdet, og består av et sammenhengende byområde på Nygårdshøyden bestående av en blanding av offentlige bygninger, SEFRAK-bygg og ett tidligere lyststed. Delområdet inkluderer ikke hele avgrensingen av Nygårdshøyden, men er begrenset til bygg som ligger på høyden nærmest planområdet.

Kulturhistoriske verdier

Kulturmiljøet ligger innenfor et område som er av nasjonal verdi, kalt «Nygårdshøyden». Ifølge Askeladden ble Nygårdsparken anlagt etter initiativ fra legene Joachim Georg Wiesener og Klaus Hansen, som stiftet Nygaards Parkselskap i 1880. Den er utformet i engelsk landskapsstil, og ble åpnet i 1885. Området omfatter de første museumsbygningene Naturhistoriske samlinger, Historisk museum og Sjøfartsmuseet. I tillegg ligger det store (tidligere) rikmannsvillaer med forhager langs Langes gate (kvartalene ned mot Rosenbergsgaten/Olav Kyrres gate) og Christies gate/Muséplass og Parkveien. I kanten av høyden mot Dokkeveien ligger også dikteren og filosofen Claus Fastings lyststed fra 1780-årene. Bygget er nå en del av universitetsområdet.

Følgende verneverdige bebyggelse inngår i kulturmiljøet:

Lengst sør i delområdet, på Haakon Sheteligs plass 10, ligger Bergen Museum og de kulturhistoriske samlinger (ID175099). Bygget et forskriftsfredet, og omfattet Landsverneplan for Kunnskapsdepartementet. Komplekset består av tre bygninger. I 1916 ble det lyst ut en reguleringsplankonkurranse for Fasting Minde. Konkurransen fikk betydning for utviklingen til universitetet blant annet ved at arealer for ekspansjon ble sikret. Egill Reimers vant konkurransen i 1917. Kulturhistorisk museum og Sydneshaugen skole ble oppført etter Reimers plan (Askeladden).

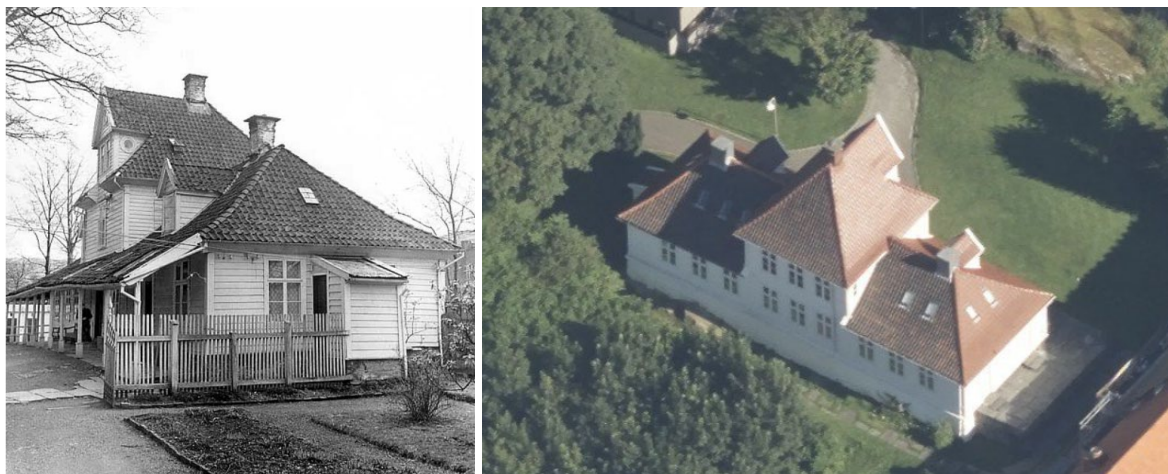
Figur 3-19 Fotografi av De kulturhistoriske samlinger i 1939 til venstre og skråfoto fra 2024 til høyre. Kilde: Atelier KK, ubb-kk-n-424-204 og 1881 Kart.

Foran museet, på adresse Møhlenprisbakken 2, ligger to SEFRAK-registrerte bygg, et bolighus (1201-0134-011) og et uthus (1201-0134-011). Begge er datert til 1800-tallet, og fremstår godt bevarte.

Figur 3-20 Fotografi av bebyggelsen i Møhlenprisbakken 2. Kilde: 1881 Kart (skråfoto, 2024) og Google Street View ((2023)

Rett nord for Bergen museum, på adresse Haakon Sheteligs plass 11, ligger lyststedet Fastings Minde (ID108835). Dette er et fredet bygg, bestående av hovedbygning og en garasje, anlagt av forfatteren Claus Fasting. Fastings Minde var opprinnelig én eiendom og hovedbygningen er i dag det eldste bygget på Nygårdshøyden, bygget i 1790. Eiendommen har vært i universitetets bruk fra 1968 og har huset Kunsthistorisk institutt (Bergen byleksikon).

Figur 3-21 T.v. Fotografi av Fastings Minde i 1959. Kilde: Gustav Brosing, Marcus UiB. T.h. Skråfoto av bygningen fra 2024, 1881 Kart.

Nordvest for Fastings Minde ligger nok et bygg av kulturhistorisk verdi. På adressen Sydnesplassen 9 ligger Sydneshaugen skole (ID 175092). Bygget er forskriftsfredet. Skoleanlegget sto ferdig i 1921 etter plan av arkitekt Egill Reimers med Kaspar Hassel som utførende arkitekt. (Askeladden). Skolen ble tatt i bruk for grunnskolen, men i den hensikt at den skulle overtas av Universitetet den dag dette ble opprettet. I 1967 ble anlegget overtatt av UiB (HF-fakultetet).

Figur 3-22 T.v. Sydneshaugen skole i 2018. Fotograf: Thomas Vindal Rundhovde. T.h.: skråfoto av Sydneshaugen skole i 2024. Kilde: 1881 Kart

Helt nordøst i delområdet, på Magnus Lagabøtes plass 1, ligger Dragefjellet Skole (ID 277193-3). Skolen er statlig listeført og omfattet av Landsverneplan for Kunnskapsdepartementet 2014. Dragefjellet skole, med separat gymnastikksal og vaktmesterbolig, ble oppført i 1891 og tegnet av arkitekt Adolph Fischer. Bygget var et av Bergens første store skoleanlegg. Dragefjellet var først folkeskole, deretter realskole og senere ungdomsskole, helt til UiB, ved Det juridiske fakultet, overtok lokalene i 1978. I 1994 ble et større nybygg reist og koblet sammen med det opprinnelige og nå vernede anlegget (UIB Forvaltningsplan 218: 18). Bygningen ligger høyt plassert og har siden det ble oppført hatt en dominerende plass i bybildet.

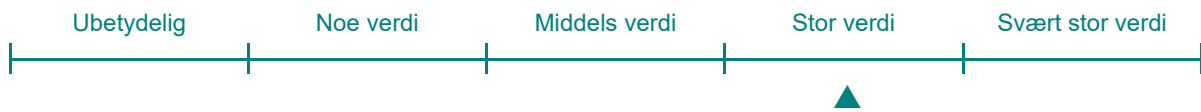
Figur 3-23 T.v. Dragefjellet skole sett fra Dokken-området, og t.h. fasadedetaljer.

I bakkant av Dragefjellet skole ligger et trehusmiljø som er ansett som et kulturmiljø og landskap av nasjonal interesse (K286). Avgrensningen av området er begrenset til Sydnesgaten. Begrunnelsen for de nasjonale interessene er: «Området utgjør en godt bevart del av den gamle bergenske trehusbebyggelsen. Bystrukturen har for det meste en selvgrodd karakter, tilpasset det bratte terrenget opp mot Dragefjellet. Området har unngått alle kjente bybranner, og deler av bebyggelsen kan derfor gå helt tilbake til 1600-tallet. Strøket har beholdt preget det fikk i vekstperioden mot slutten av 1800-tallet, da mange av de eldre trehusene ble bygget på og om, og enkelte nye hus i tre og mur ble reist. Siden da har strøket sett svært lite av riving, nybygging eller radikal ombygging.»

Verdivurdering

Kulturmiljøet er en referanse til området som universitets- og museumsområde. Innenfor kulturmiljøet finnes det fredete bygg, som er nasjonale verdier.

Kulturmiljø 2 Nygårdshøyden er vurdert til å ha stor kunnskapsverdi, opplevelsesverdi og bruksverdi. Samlet vurdering blir **stor verdi**.

3.2.3. Kulturmiljø 3 - Del av Nordnes

Figur 24 Figur 3 25 Verdikart med avgrensning av kulturmiljø 3. Bakgrunnskart: Askeladden.

Beskrivelse

Miljøet omfatter Nordnes skole, Høyskolgen i Bergen, Fredriksberg festning, Dikkedokken, Dokkhuset og Georgernes verft med omkringliggende utearealer. Kulturmiljøet ligger i influensområdet, og vil kunne bli påvirket av planområdets fjernvirkning. Kulturmiljøet er avgrenset av og inkluderer Nordnes skole og Høyskolen i Bergen i nord, Haugeveien i øst, Puddefjorden i vest og Georgernes verft i sør.

Kulturhistoriske verdier

Dikkedokken, Dokkhuset og Georgernes Verft: Georgernes verft har fått navnet sitt etter de to som opprettet verftet; Georg Ferdinand Vedeler (1736-1803 og Jørgen Georg Brunchorst (1735-1800). Opprettelsen av verftet skjedde i 1784, og dokken er regnet som Norges eldste

gjenværende sivile tørrdokk. I 1853 overtok Annanias Dekke – noe som ga navnet til dokken ved verftet – «Dekkedokken», som etter hvert ble til «Dikkedokken». I Dekkes tid ble det bygget mange skip. Tørrdokken kom i 1871. Den siste seilskuta ble fullført i 1882. Mot slutten av 1800-tallet sank aktiviteten betraktelig, og rundt 1900 var det slutt på all skipsbygning etter 116 års drift. Av den eldste delen av verftet gjenstår tørrdokken med dokkhus. De store trebyggene tilknyttet verftet er revet, og erstattet av Kjødehallene.

Figur 25. Georgernes verft, 1970. Tørrdokken er tømt. Billedsamlingen UiB.

Dokkhuset var et viktig bygg for selve dokken, og inneholdt bl.a. pumpen som tømte dokken for vann. Bygget var, og er fortsatt i to etasjer. Det antas at det opprinnelige bygget er ført opp samtidig med tørrdokken, i 1870-årene. I 1906 ble det søkt om å føre opp en skorstein for maskinen til dokken og dampsgen. Pipen ble reist, og er synlig på bilder fra 1950-tallet. Det er ukjent når pipen ble fjernet. I dag er bygget delvis ombygget og fungerer nå som lydstudio..

Figur 26. T.v.: Dikedokken og Dokkhuset 1957. Billedsamlingen UiB. T.h: Nordlig del av Dokkhuset er borte, men er synlig i fundamenter og trapp nærmest fotografen. Foto: Asplan Viak, 2015.

Tørrdokken ("Dikedokken") har en bredde på ca. 11 meter og en lengde på ca. 75 meter og med avtrappete og steinsatte dokksider. I senere tid er det anlagt trebrygger langs dokksidene for fortøyning av fritidsbåter. De omsluttende flatene i dokksidene, samt bunnen av dokken er intakt. Dokken er i dag åpen mot sjøsiden, da det tidligere dokkskipet er kondemnert/hugget. Det er få andre gjenværende tekniske elementer knyttet til den tidligere driften av dokken.

Figur 27 Tørrdokken ligger fremdeles som et tydelig element i området. Foto: Asplan Viak, 2015.

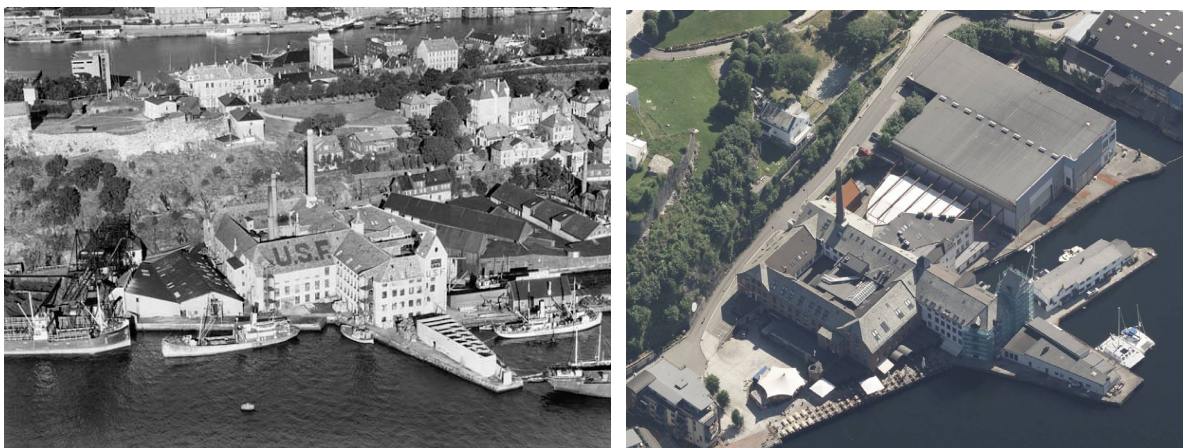
Kjødehallene: De fire Kjødehallene eid av Kjøde-familien er anlagt i samme område der bygningene for det gamle verftet lå. Hallene er en fortsettelse av verftshistorien, og forteller om en industrialisering av marin virksomhet. Hallene ligger ved tørrdokken. Bygningene består av tre store industrihaller oppført på 1950-og 60-tallet, tillegg til en påbegynt hall (åpne stålkonstruksjon) helt i nord. De ferdige hallene har porter mot

kaisiden med parallelle løp som ligger fra kaisiden og inn mot en høy skjæring foran veggrunnen over. Fasadene er delvis fornyet på 1990-tallet med overflater av korrugerte stålplater delvis i kombinasjon med større vindusflater av industrikarakter.

Figur 28 Fasaden mot sjø til venstre og fasade mot tørrdokken til høyre

United Sardine Factories: Den store sardinfabrikken ved Nordnes ble grunnlagt i 1910. Bedriften tok i bruk bygningene fra tekstilfabrikken Pedek (A/S Petersen & Dekke), som ble oppført i 1886. Den brant i 1892, men ble gjenreist samme år. Bygget ble påbygget i årene 1914-15 (arkitekt Sigurd Lunde), og i 1910 overtok United Sardine Factories (USF). Dette ble en av de største hermetikkfabrikkene i Norge, og de foredlet brisling, sild, makrell, ansjos og også kjøtt. Produksjonen tok slutt i 1973. I ti år ble lokalene brukt til produksjon av diverse emballasje. Etter en ombygging er den gamle fabrikken blitt Kulturhuset USF, etablert av kommunen, fylkeskommunen og staten som en ikke-næringsdrivende stiftelse der formålet er å legge til rette for drift av et flerbruksbygg for kunst og kultur. Senteret åpnet i 1993. Eksteriør ved fabrikken er lite endret siden 1915.

Figur 29. T.v: United Sardine Factories AS, siste halvdel av 1930-tallet. Kilde: Billedsamlingen, UiB. T.h: Skråfoto 1881.no

Det er en historisk sammenheng mellom utviklingen av bedrifter langs strandkanten og boligområdene i bakkant. Flere av bolighusene skal være bygd av arbeidere på

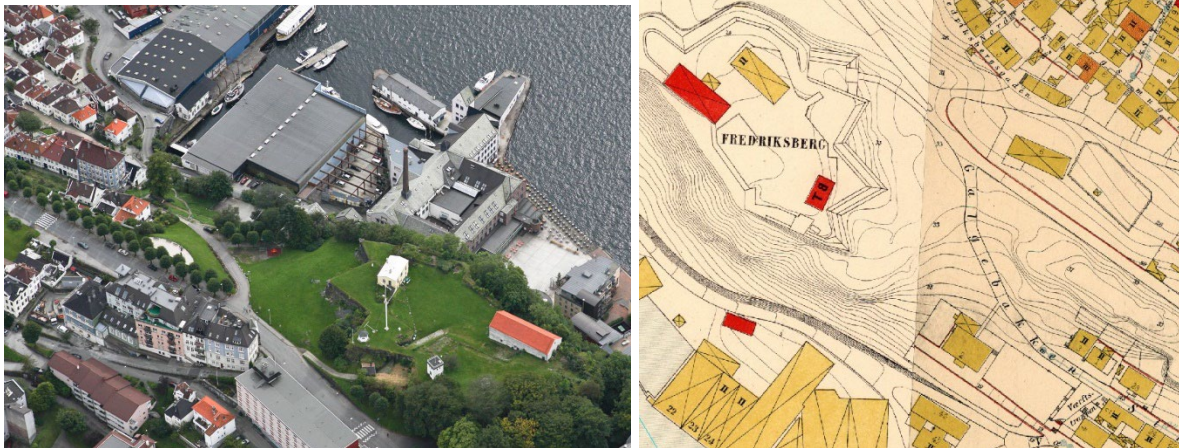
Georgernes Verft, og naturlig nok var det mange av arbeiderne som bodde her. Boligområdet som vokste fram, var en tett og variert trehusbebyggelse uten regulerte gater. På slutten av 1800-tallet ble det bygget noen leiegårder i mur. Miljøet er et typisk bergensstrøk, og der del av Bergen sitt særpreg. Bygningenes alder strekker seg fra 1700-tallet til i dag. Trehusene varierer fra to-etasjers hus med høy kjeller i mur til helt små bygninger med bare noen få rom. Gater og smug er smale. Leiegårdene er forblendet med puss.

Figur 30 Boligstrøk i bakkant av United Sardine Factories As. Kilde: 1881.no

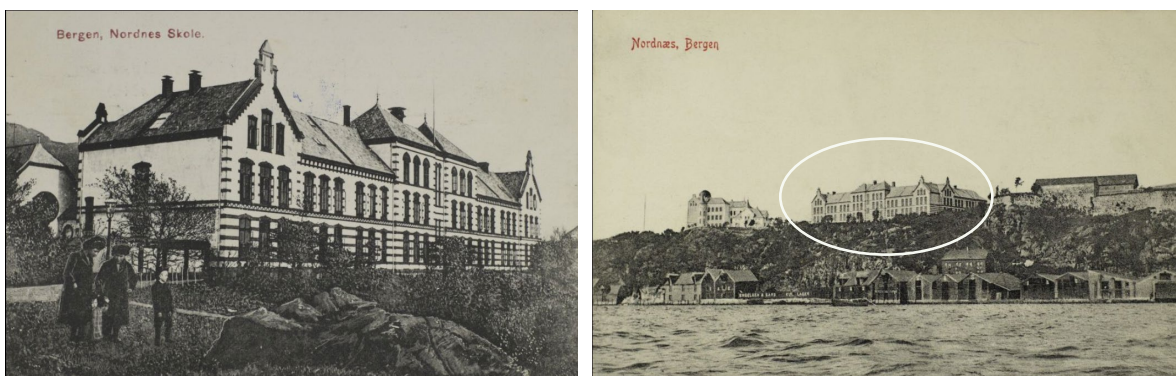
Fredriksberg Festning og Galgebakken ligger på Nordnes' høyeste område med utsikt over store deler av sentrale Bergen og fjorden. Byggingen av fortet på Fredriksberg startet i 1665, men det forfalt, og et nytt ble påbegynt i 1695. I 1706 sto det ferdig. Festningen utgjør et kulturmiljø og landskap av nasjonal interesse (K70) og er oppkalt etter Frederik III. På slutten av 1700-tallet var her fire batterier. Fortet var militært til 1904. Det ble deretter brukt som brannstasjon – en forlengelse av bruken fortet allerede hadde ved at de militære avfyrt brannskudd ved brann i byen. Fredriksberg fikk brannmester, formann og fire konstabler. Brannstasjonen ble nedlagt i 1926. I perioden 1904-1985 har det også vært værstasjon på fortet. Siden 1927 har Nordnæs Bataillons (buekorps) brukt fortet til øving og møter. Flere av bygningene er fra 1700-tallet, bl.a. krutthuset/Nordnæshallen (SEFRAKid 1201-0104-117) og deler av vaktmesterboligen (SEFRAKid 1201-0104-114).

Her finnes også en brønn med naturlig kilde. Galgebakken er i dag en bakke fra Strangehagen opp til Haugeveien som fra 1500-tallet til 1800-tallet ble brukt som avrettingssted. Det skal ha vært et av de mest brukte retterstedene i Norge. Flere kvinner ble brent her, bl.a. Anne Pedersdatter i 1590. Siste halshugging skjedde i 1825.

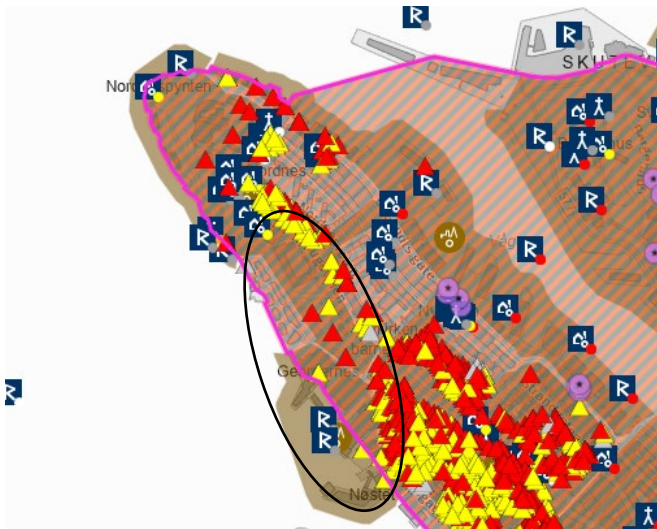
Figur 31. T.v.: Flyfoto tatt mot sør. Fredriksberg til høyre og Galgebakken i midten. Tørrdokken med Dokkhuset og Kjødehallene er også vist. Kilde: bing.com. T.h: Kart fra 1880 som viser Galgebakken opp mot Fredriksberg

Lengst nord i kulturmiljøet ligger Nordnes skole, en barneskole oppført i 1903. Bygget ligger godt synlig sett fra Puddefjorden. Under den andre verdenskrig ble skolen, som flere andre skoler, tatt i bruk av tyskerne til andre formål. På nabotomten ligger Høyskolen i Bergen (ID277648-0), tidligere Bergens Observatorium. Bygget ble oppført i 1902-1904 og er kommunalt listeført. Parken rundt blir kalt for Nodnesparken, og ble opparbeidet med økonomisk støtte fra "Det nyttige selskab" i 1888-98.

Figur 32 Eldre fotografier av Nordnes skole. Kilde: DigitaltMuseum

Hele kulturmiljøet er omfattet av Riksantikvaren sin avgrensning av middelalderbyen i Bergen (ID-89049-1), og bygrunnen her er automatisk fredet etter lov om kulturminner.

Figur 44 Utklipp fra kulturminnedatabasen Askeladden. Delområdet er anvist med sort linje

Verdivurdering

Kulturhistorisk verdi, Dikkedokken (tørrdokk og Dokkhuset):

Tørrdokken er fra slutten av 1800-tallet, og er trolig den eldste sivile tørrdokken i landet. Den har høy opplevelsesverdi som historisk objekt og er svært tydelig og lesbar siden den fremdeles er et åpent vannspeil. Opprinnelig mur langs sidene av tørrdokken er intakt. Dokkskipet som kunne stenge av dokken og muliggjorde tømning av vann er tapt. Tørrdokken ligger som del av et større tradisjonsrikt havne- og industrimiljø. Kulturminnet har også høy verdi på grunn av sin sjeldenhet, og har bruksverdi som havn. Kulturhistorisk verdi for tørrdokken vurderes som stor.

Dokkhuset antas å være like gammelt som tørrdokken, bygget på slutten av 1800-tallet. Deler av det opprinnelige bygget er borte. Bygget er ellers en god del endret, og har redusert kunnskapsverdi. Det er i stor grad ombygd innvendig, og overflater inne er nye. Bygget ligger i sammenheng til tørrdokken, og kulturhistorisk verdi er først og fremst knyttet til dette forholdet. Som enkeltobjekt har Dokkhuset liten til middels kulturhistorisk verdi, men stor som et viktig element for å forstå tørrdokken.

Kulturhistorisk verdi, Kjødehallene:

Hallene viser industrihistorie fra 1950 til i dag. De ligger også i relasjon til tørrdokken, og i samme område der Georgernes verft lå. På mange måter er Kjødehallene siste byggetrinn i en lang industri- og verftshistorie for området. Hallene står både i kontrast til Dokkhuset og tørrdokken (i skala), men ligger også i klar sammenheng – som en fortsettelse. Kulturhistorisk verdi settes til liten, og knyttes til at de inngår i den generelle historien for området.

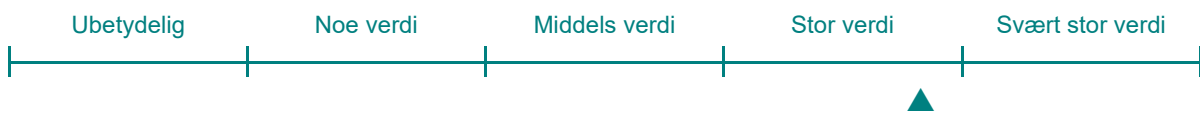
Kulturhistorisk verdi, USF:

United Sardine Factories er en viktig fabrikkbygning som viser stedets industrihistorie, og ligger i et sammenheng med havn, strandsone, verft, dokk og industrimiljø. Bygget er representativt for tidlig 1900-talls industriarkitektur av høy kvalitet. Det er svært tydelig i landskapet og lett å lese. Fasaden er opprinnelig, men bygget er ellers helt endret innvendig. Som kulturbygg er USF en ressurs for lokal utvikling og verdiskaping. Kulturhistorisk verdi settes til middels til stor.

Fredriksberg festning formidler kunnskap om byens forsvar, brannvernstjeneste og buekorps. Historien strekker seg fra 1600-tallet og til i dag. Bygninger har blitt endret og tilpasset, men anlegget har likevel et klart opprinnelig preg, og kulturhistorien er lett å lese. Fredriksberg er et komplett anlegg, og ligger i sammenheng med retterstedet Galgebakken.

Galgebakken er et helt spesielt og unikt tradisjonssted. Kulturminnet gir kunnskap om hekseprosessen og norsk rettsvesen og rettshistorie. Opplevelsesverdien er stor – til tross for at her er få fysiske element som gir en direkte forståelse av kulturminnet. Galgebakken har stor tidsdybde: fra 1500 til 1800-tallet. Kulturhistorisk verdi settes til stor.

Kulturmiljø 3 Del av Nordnes er samlet vurdert til å ha stor kunnskapsverdi, opplevelsesverdi og bruksverdi. Samlet vurdering blir **stor verdi, i den øvre del av skalaen.**

3.2.4. Kulturmiljø 4 – Puddefjorden, inkludert Puddefjordbrua

Figur 3-34 Verdikart med avgrensing av kulturmiljø 4. Bakgrunnskart: Askeladden.

Beskrivelse av miljøet

Miljøet består av Puddefjorden og Puddefjordbrua.

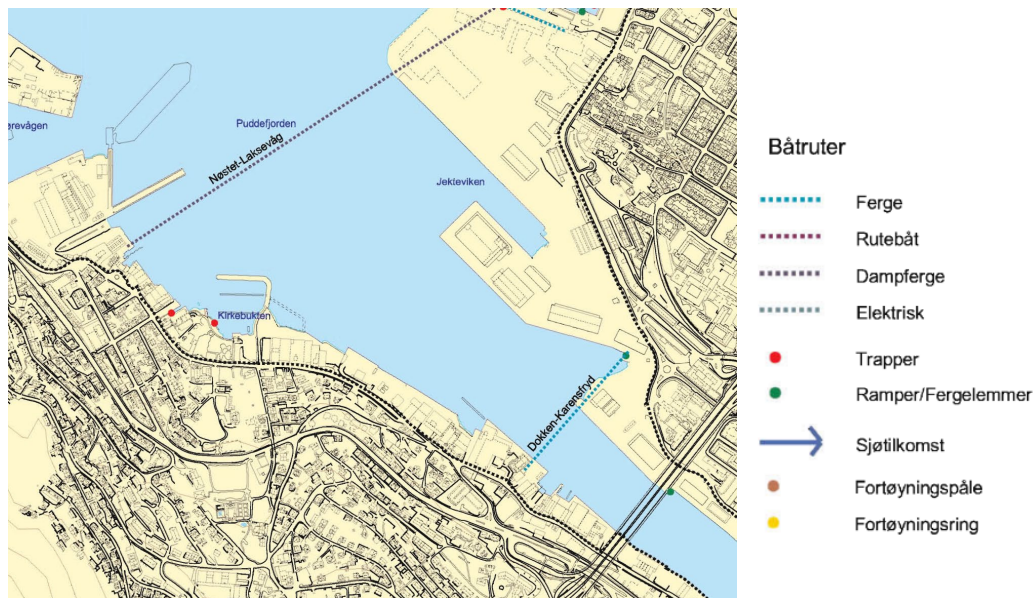
Kulturhistoriske verdier

Ferdsel på sjø har fram til i dag vært den viktigste kommunikasjonsåre – ikke bare på tvers av Puddefjorden inn mot sentrum, men også ut mot bynære områder og verden ellers.

I eldre tider var det vanlig at skipene lå for anker på Vågen og lasting og lossing forgikk ved hjelp av lektere eller føringsbåter. Voksende trafikk medførte utover 15- og 1600-tallet at Nøstet, Skuteviken og Sandviken også ble tatt i bruk som havn. Utover 1800-tallet satte verftsindustrien et stadig større preg på strandlinjen, og bygningstyper og konstruksjoner

langs denne delen av sjølinjen ble utformet for å håndtere skipsbygging og sjøsetting av skip (BYA 2022: 68). Et sentralt premiss for dette var Byfjorden og den historiske strandlinjen med gode havneforhold i vikene og vågene i området (BYA 2017: 3). Ulendt terreng og mangelen på farbare veien på land førte til fjorden var utgangspunktet for fiske, kommunikasjon og transport. Dette gjenspeiler seg i de mange fløttmennsbryggene som en gang lå langs Puddefjorden. Fløttmennene rodde folk og varer mellom strandsetet og byen i små båter mot vederlag. Fløttmannsyirket var gammel og før 1870-årene dominerte transporten over Puddefjorden (BYA 2017: 15). De tidligere karakteriske fløttmennsbryggene er i dag borte. Tilgang til sjøtomter var også en vesentlig lokaliseringsfaktor for den tidlige industrietableringen i Bergensområdet. All transport av varer og råvarer foregikk på sjøen, men sjøtomtene innenfor datidens bygrenser var allerede i bruk for handelsvirksomhet. Industrien etablerte seg derfor seg i Bergens omegn. Dette lokaliseringsmønsteret er en vesentlig del av Bergenregionens industrihistorie (Ibid: 176).

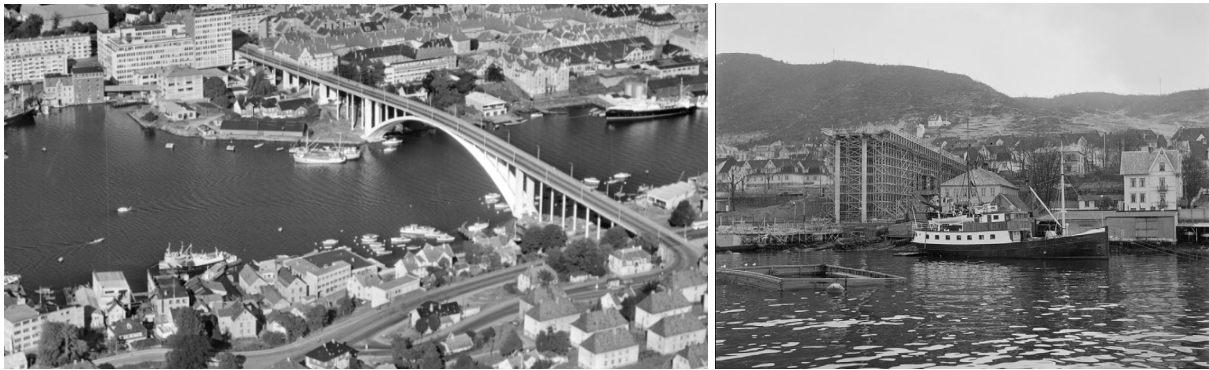
I andre halvdel av 1800-tallet hadde mange av arbeiderne i verftsindustrien bosted i byen, og behovet for forutsigbar transport til og fra arbeid gjorde seg gjeldende. Etter initiativ fra verftene ble a/s Laxevaag Dampfergeselskap opprettet i 1885 for å frakte arbeiderne til arbeid med flere ferger (BYA 2017: 16). Fergen «Uren» fra Hunnværkene (tidligere Laxevaag Værk) til Wollfs gate på Møhlenpris. Fergeruten var i drift fra 1918 til 1957, da den måtte gi tapt for Puddefjordsbroen.

Figur 3-35 Kart hentet fra Kulturminnegrnnullag - Kommunedelplan for Bergen Havn. Kilde: BYA 2006.

Puddefjordsbroen strekker seg fra Møhlenpris, over Puddefjorden og til Gyldenpris. Broen erstattet Laksevågferjen som gikk fra Nøstet til Laksevåg. Allerede i 1903 hadde det eksistert

planer for en bro over Puddefjorden. Økt befolkning i Laksevåg, Bergen kommunes utbygging av Gyldenpris etter Bybrannen i 1916, førte til at debatten ble gjenopptatt. En bro over Puddefjorden ville føre til en nedkorting av reisetid for fastboende og hyttefolk i både Laksevåg, Fana og Fjell. I 1920 ble det lagt fram to alternativer for bro over fjorden. Puddefjordsbroen tapte imidlertid kampen med Nygårdsbroen på 1920-tallet, og først i 1938 ble planene tatt opp igjen. Krigen førte til at planene måtte utsettes, men i 1950 ble det fortgang i planene, og i 1956 kunne broen åpnes. Den nye broen og tunnelen mellom Gyldenpris og Fyllingsdalen førte til store omlegginger i Gyldenpris-området. Da broen ble bygget i 1956 var den blant de største betongbroer i verden, og var også landets lengste med 436 meter. Siden har broen blitt utvidet og har nå seks felt. Puddefjordsbroen er i dag en hovedåre for hele Bergen vest og Sotra inn mot sentrum.

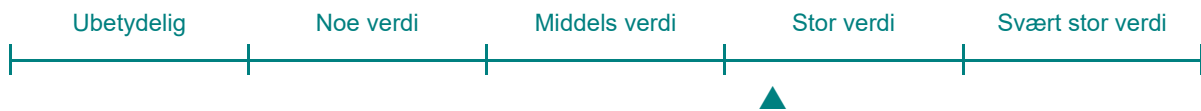

Figur 3-36 T.v. Puddefjordsbroen i 1961. Kilde: Marcus, UIB. T.h.: Bildet viser byggingen av broa ved Gyldenpris i 1955. Kilde: Foto: Billedbladet NÅ/Riksarkivet.

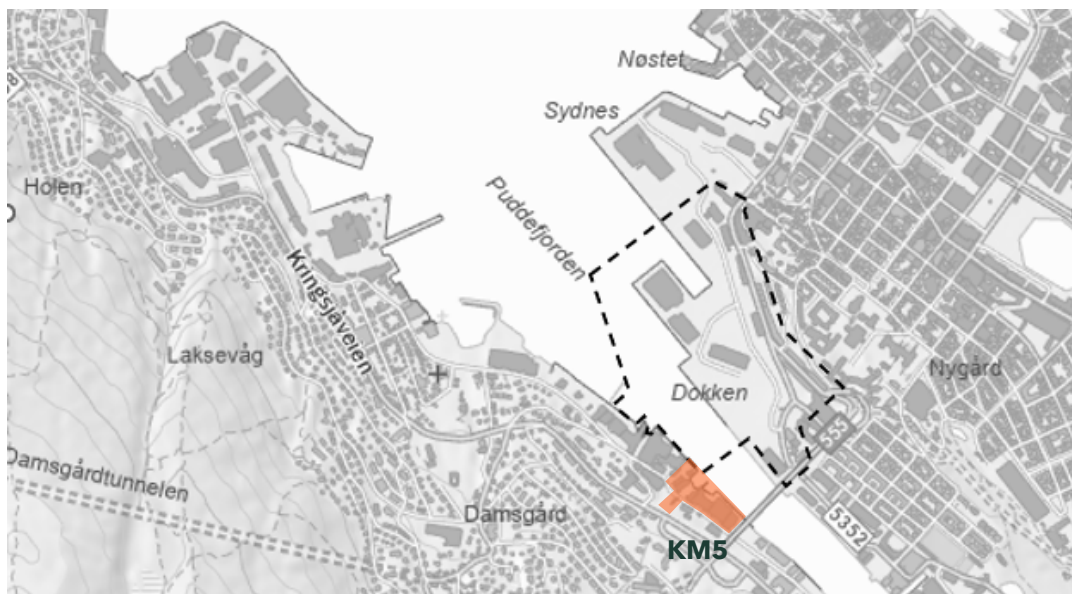
Verdivurdering

Puddefjorden har stor tidsdybde knyttet til tidlig gårdsetablering og industrialisering tett knyttet til sjøen, økt bosetting og sentrumsetablering som følge av industrien, krigsminner og etterkrigsbebyggelse i sammenheng med manglende boligtomter i sentrum. Strandlinjen har endret seg med historiens utvikling, men oppleves fortsatt som en «åpen» fjordarm. Fjorden er både en barriere og sammenkobling mellom Laksevåg og sentrum. Denne finnes fortsatt selv etter Puddefjordbrua ble etablert. Puddefjordbrua inngår som del av delområdet og forteller om byens utvikling i bilens «høyaldre», og brua var også et viktig premiss for boligutviklingen på Laksevåg-siden på 1900-tallet. Brua vurderes som et lokalt landemerke og gir særpreg. Den høye verdivurderingen skyldes Puddefjorden som viktig kulturhistorisk landskapselement, i tett sammenheng med utviklingen av Laksevågs kulturhistoriske faser. Puddefjordens tette kobling mellom byen og Laksevåg og bygdene sør for byen har vært sentral for utvidelsen av Bergen by. Vannspeilet i seg selv er et viktig historisk element.

Kulturmiljø 4 Puddefjorden, inkludert Puddefjordbrua er vurdert til å ha stor kunnskapsverdi, opplevelsesverdi og bruksverdi. Samlet vurdering blir **stor verdi, i den nedre del av skalaen.**

Kulturmiljø 5 - Indre Laksevåg

Figur 3-37 Verdikart med avgrensing av kulturmiljø 5. Bakgrunnskart: Askeladden.

Beskrivelse av miljøet

Miljøet ligger utenfor planområdet, men innenfor influensområdet, og består av et sammenhengende industrimiljø, avgrenset av (og inkluderer) Damsgårdsveien i sør, Puddefjorden i nord, Puddefjordbrua i sørøst og Skjøndal slipp i nordvest. I delområdet inngår også eldre bolig- og næringsbebyggelse nordvest for Damsgårdsveien.

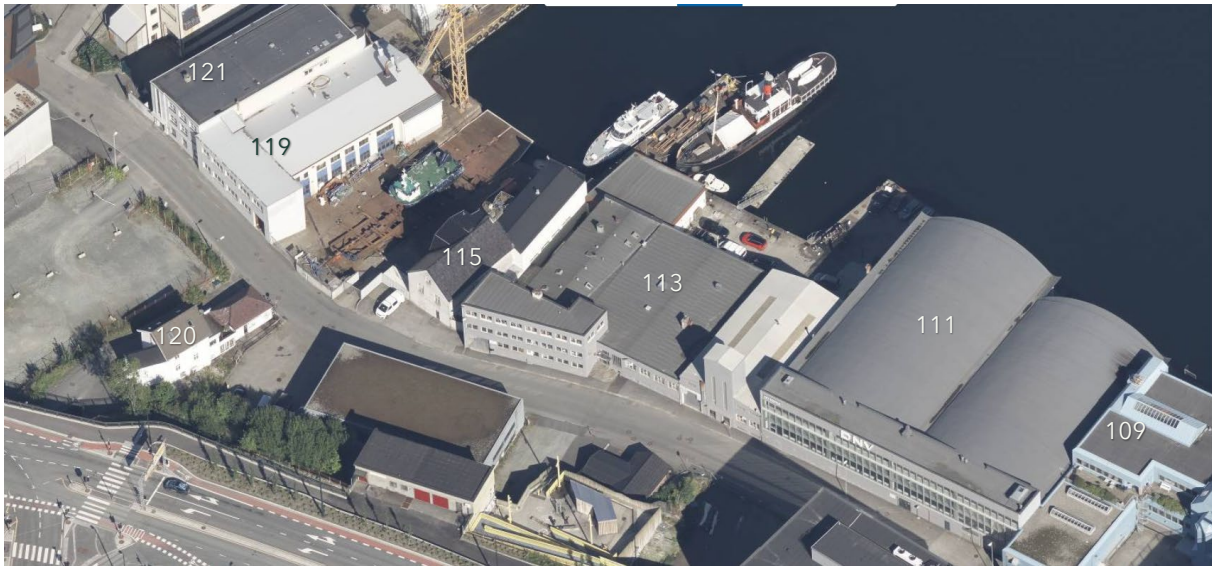
Kulturhistoriske verdier

Kulturmiljøet i Indre Laksevåg var opprinnelig en del av «Håstein» gård, som ble ryddet under middelalderen. Gården skiftet senere navn til «Damsgård». Før 1850 besto området av jordbruksland, hvor det på slutten av 1700-tallet ble etablert en rekke lystgårder. Spor etter jordbrukssamfunnet i Indre Laksevåg i dag er først og fremst knyttet til hovedhus og hager ved gårdene og lystgårdene Damsgård, Karensfryd, Gravdal, Kjøkkelvik og Alvøen, grensegjerder i stein i utmarken oppover fjellsidene samt rester av noen alléer (BYA 2022: 255-56).

Under plassene Stranden, Gyldenpris og Frydenbø ble det utover på 1800-tallet etablert industri i stort omfang på nedsiden av Damsgårdsveien. Nye bygninger ble reist på steder det tidligere var pakkboder og nøst, gjerne tilknyttet lystgårdsanlegg, som preget mye av strandlinjen (BYA 2014:17). Langs Puddefjordens sørlige bredd gikk Strandveien – en viktig ferdselsåre som trolig også fantes i middelalderen. Damsgårdsveien følger dette veifaret i dag (BYA 1997: 40). Etter krigen tok økonomien seg gradvis opp og åpningen av Puddefjordsbroen i 1956 ble avgjørende for byveksten vestover. En storstilt boligutbygging fulgte, og fra denne tiden finner det også sted en betydelig veiutbygging. Frem til 1950-årene var veinettet utenfor det urbane sentrum i bydelen fremdeles bygdeveier og gårdsveier, og en kan fremdeles se at traseen til eksempelvis Bjørndalsveien, Olsvikveien og Kjøkkelvikveien følger de opprinnelige gårdsveiene. Da Sotraboen åpnet i 1971 og by-ekspansjonen fortsatte på øyene vest for Laksevåg, ble bydelen også etter hvert preget av mye gjennomgangstrafikk. Først ved ferdigstillingen av vestre innfartsåre tidlig på 90-tallet fikk det opprinnelige lokalveinettet sin avlastning (Op.sit.).

Følgende verneverdige bebyggelse inngår i kulturmiljøet:

Navn/adresse	Årstall
Damsgårdsveien 109	1983/87
Damsgårdsveien 111	1966
Damsgårdsveien 113	1939
Damsgårdsveien 115	1918
Damsgårdsveien 119	1965
Damsgårdsveien 121	1946
Slippen	Trolig 1933
Damsgårdsveien /Strandveien (veifar)	Trolig fra middelalder, eller tidligere
Damsgårdsveien 120	1885

Figur 3-38 Skråfoto fra 2024 som viser bygninger innenfor kulturmiljøet: nr. 109: Baker Brun, nr. 111: Sabb – buehallene, nr. 113: Damsgård motorfabrikk/Sabb, nr. 115: Gyldenpris Træ- og Jernvarefabrik, nr. 119: Skjøndal slipp, nr. 120 Damsgårdsstuene og nr. 121: Elektrisk Sveising AS. Kilde: 1881 Kart

I Damsgårdsveien nr. 109-115 ligger det flere store bygningsvolum som tilhører Damsgård Motorfabrikk/Sabb. Disse er oppført fra 1940 fram til vår tid, i flere byggetrinn. I Damsgårdsveien nr. 119 og 121 ligger det bygg som tidligere var tilknyttet Skjøndal slipp, etablert i området i 1933. Samtlige bygg inngår i et helhetlig industrimiljø.

I Damsgårdsveien nr. 120 ligger to bygninger som omtales som «Damsgårdstuene». Bygningene ligger vegg i vegg, og har gjennom tidene inneholdt ulike former for verksted- og næringsvirksomhet. I dag er det restaurant på stedet. Trebygningen lengst vekk fra gaten regnes for å være det eldste i Indre Laksevåg, oppført i 1885. Det har tidligere lagt flere andre bolighus både vest og øst for Damsgårdsstuene, synlig på flyfoto fram til 1980.

Verdivurdering

Bygningene inngår som del av det homogene industrimiljøet som har utviklet seg langs Puddefjorden fra slutten av 1800-tallet og frem til i dag. Kulturmiljøet har betydning som kilde til en viktig fase i Indre Laksevåg og Bergen, der industrialiseringen tiltok og satte sitt preg på byen. Anlegget som helhet har verdi som kontinuerlig produksjonsområde, og dette gir høy kunnskapsverdi. Den gjenværende bebyggelsen langs Damsgårdsveien består av ulike volum fra ulike tid, i en blanding av industribebyggelsen fra tidlig 1900-tallet, mellomkrigstiden og nyere bygg fra 1960-tallet.

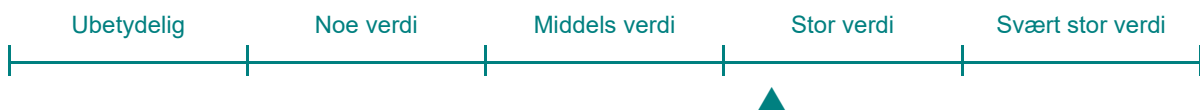
Bygningene er oppført i en tidstypisk modernistisk stil, og innehar arkitektoniske kvaliteter. Fabrikklokalene er i dag i varierende grad vedlikeholdt og ivaretatt. Dette gir noe redusert opplevels- og bruksverdi. Til tross for at flere av de tidligere industribygningene har blitt

revet / endret for å tilpasse seg utviklingen, representerer dagens bygg likevel en kontinuitet i stedet. Slippen bidrar til å skape lokal identitet ut fra et kulturminneperspektiv, og er viktig for at opplevelsen av området er historisk lesbart. Slippen utgjør bindeleddet mellom Puddefjorden og industribebyggelsen langs den. Forholdet til sjø er viktig del av den kulturhistoriske opplevelsen, både for slippen, men også resten av industribebyggelsen.

Damsgårdsveien, tidligere Strandveien, går som en viktig historisk ferdselsåre gjennom området, og er tydelig orientert som en langsgående strandvei som følger Puddefjorden. Veien har høy aldersverdi, og er den eldste gjenværende strukturen i området som er bevart. Puddefjordsbroen er også et samferdselsminne, selv om den er svært endret siden byggeår.

Bygningene i Damsgårdsveien 120 har som miljøskapende element verdi spesielt fordi det finnes få gjenværende bygg fra før 1890 i området. Damsgårdsstuene er et kjent bygg med identitetsverdi for området. Langs bygningene går Munsterbekken som er del av miljøet. Tidligere lå kommunegrensen mellom Bergen og Laksevåg i bekken. Bygningene har verdi knyttet til høy alder og autentisk hovedform og størrelse. Bygget ligger i sammenheng med Damsgårdsveien, noe som tilfører verdi.

Kulturmiljø 5 Indre Laksevåg er vurdert til å ha stor kunnskapsverdi, middels opplevelsesverdi og bruksverdi. Samlet vurdering blir **stor verdi, i den nedre del av skalaen.**

3.2.5. Kulturmiljø 6 - Laksevåg sentrum

Figur 3-39 Verdikart med avgrensning av kulturmiljø 6. Bakgrunnskart: Askeladden.

Beskrivelse av miljøet

Miljøet omfatter både boligbebyggelse, offentlige bygg og historisk veifar. Kulturmiljøet ligger i sin helhet i influensområdet, og er avgrenset av Puddefjorden i nordøst, Kringsjøveien i sør og sørvest, samt Laksevåg verft i nord.

Kulturhistoriske verdier

Store deler av boligbebyggelsen på Laksevåg vokste frem som en følge av industrien som ble etablert her fra midten av 1800-tallet. Bebyggelsen mellom Kirkebukten og verftsområdet er et eksempel på dette. Bygningene er hovedsakelig trehus, og utgjør den eldste urbane bebyggelsen på Laksevåg. De fleste bygningene i dette området er SERFRAK-registrerte. I området står også det tidligere kommunehuset på Laksevåg (1958 -1961). Dette er et typisk eksempel på den tidens administrasjonsbygg.

I Kirkebukten ligger Laksevåg kirkested, som er listeført (ID 84887). Kirken er fra 1875 med ombygginger i perioden 1919-35 og utvidelse i 1975. Damsgårdsveien følger den opprinnelige traseen gjennom kulturmiljøet.

I sjø er det gjort to marine funn. Dette er et admiralitetsanker trolig fra siste halvdel av 1800-tallet, som nå er fjernet (ID 148640), og et løsfunn av en flaskebunn som kan settes i sammenheng med verftsindustrien på slutten av 1800-tallet (ID 148725).

Figur 3-40. Kirkebukten og Laksevåg sentrum med opprinnelig strandlinje. Ukjent år. Fotograf Svanøe. Billedsamlingen, UiB.

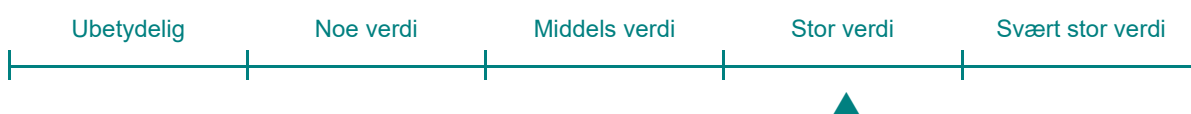
Figur 3-41 Skråfoto fra 2024 som viser SEFRAK-bebyggelsen i Laksevåg sentrum, nordvest for kirken. Kilde. 1881 Kart

Verdivurdering

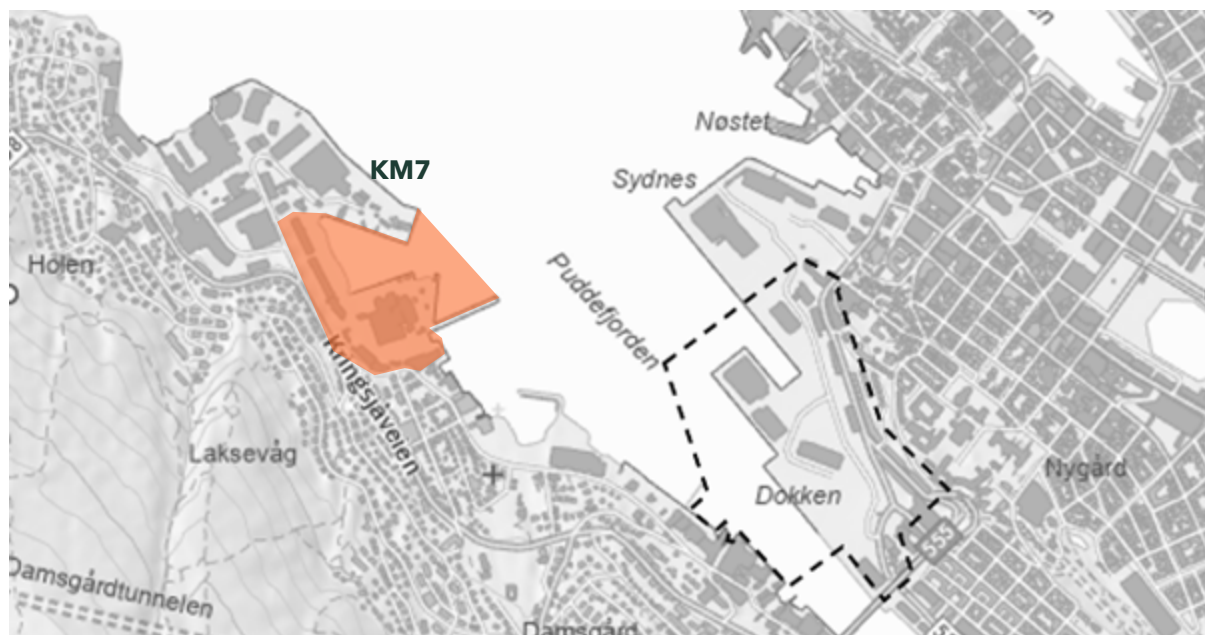
Det tette trehusmiljøet i gamle Laksevåg er et av Bergens best bevarte trehusområder med samlet høy verdi. Flere av bygningene har byggeskikkverdi som eksempel på vestnorsk, urban trehusbebyggelse fra 1800-tallet, med røtter lenger tilbake i tid. Dette er en samling hus som tidligere var vanlig i Bergen, men som begynner å bli sjeldne fordi de har brent ned, er revet eller fordi de er vesentlig bygget om. Bygningsmiljøet må ses i sammenheng med den historiske verftsindustrien i langs sjølinjen, og har høy aldersverdi, arkitektonisk verdi,

miljøverdi og verdi som samlet kulturmiljø. Miljøet omfatter både boligbebyggelse, offentlige bygg og historisk veifar. Kulturmiljøet er representativt for epoken, og ligger delvis i opprinnelig kontekst. Kulturmiljøet inneholder bygninger med arkitektoniske kvaliteter og kulturhistorisk betydning. Det er oppført nyere bygninger og strukturer i området, og i Kirkebukten er det gjort utfyllinger i sjø og etablert molo og småbåthavn. Slike tiltak fragmenterer miljøet og reduserer både autentisitet- og opplevelsesverdien til en viss grad.

Kulturmiljø 6 Kulturmiljøet Laksevåg sentrum er vurdert til å ha stor kunnskapsverdi, stor opplevelsesverdi og stor bruksverdi. Samlet vurdering blir **stor verdi**.

3.2.6. Kulturmiljø 7 - Laksevåg verft - Søreivågen

Figur 3-42 Verdikart med avgrensning av kulturmiljø 7. Bakgrunnskart: Askeladden

Beskrivelse av miljøet

Miljøet omfatter verftsområdet med dagens bebyggelse og tekniske anlegg. Kulturmiljøet ligger i influensområdet, og er avgrenset av Laksevågneset i nord, Puddefjorden i øst, Kringsjøveien i vest og Laksevåg sentrum i sør.

Kulturhistoriske verdier

Bergens mekaniske Verksted (BMV) ble etablert som Laxevaag Værk på Tørrisneset i 1855, og omfattet støperi og mekanisk verksted, tørrdokken Laxevaags Dok (1869), Flageverftet (1844) på nordsiden av Søreivågen, som i begynnelsen drev med kjølhaling og reparasjoner av jekter, skute, men som senere ble treskipsbyggeri og Berentsens verft (1850) på vestbredden av Søreivågen, som i hovedsak drev med reparasjoner.

Da Martens, Olsen og co overtok Laksevåg verft i 1882, ble verftet et moderne anlegg med nye bygninger. I tillegg ble det etablert beddinger til fire store skip på opptil 320 fot, og en mindre bedding til skip på opptil 50 fot.

Figur 3-43. Laxevaags Værk i 1906. Planområdet sees i bakgrunnen, på motsatt side av Puddefjorden. Foto: K. Knudsen & Co. Kilde: Marcus. UiB.

I 1862 brant verftet ned, og det ble oppført to betongbygninger som inneholdt maskinverksted og støperi på Tørrisneset. Bygningene hadde hvelvet tak, og vinduer langs hele langsiden. De to bygningene var like høye, og var plassert litt forskjøvet i forhold til hverandre. Den ene av bygningene er i dag bevart og fortsatt i bruk. På 1930-tallet var verftsområdet en stor «ophalingslipp» som ble etablert fra Damsgårdsveien og ut i sjøen.

Følgende verneverdige bebyggelse inngår i kulturmiljøet:

Verftsområdet omfatter i alt 21 enkeltbygninger og objekt samt portalkranen som ikke er nummerert.

Tabell 3-1. Oversikt over enkeltobjekter i kulturmiljø 1. Objekter som ligger innenfor området er framhevet og beskrevet i teksten.

Nr.	Bygning	Byggeperiode
1	Personal- og velferdsbygningen	1958
2	Administrasjonsbygningen	1947 (1941)
3	Lagerhall	1951
4	Smie	1950-tallet
5	Førbruksforeningen	1910-1915
6	Maskinverkstedet	1882
7	Kjele- og tynnplateverkstedet	1882
8	Verktøylageret	1930-tallet
9	Trafo	1947
10	Tørrdokken	1872 (og 1998)
11	Skipsbyggehallen	1945
12	KB-hall	1964
13	Tømmermannsverksted	1900-1910
14	Fyrhus	1943-1944
15	Snekkerverksted	1940-1941
16	Maybach-verksted II	1940-1941
17	Trelastlager	1948
18	Maybach-verksted I	1940-1941
20	Fyrhus, gul mur	1943-1944
21	Mellombygg	Før 1934

Sorevågen: Her er det registrert et skipsvrak i form av en leker fra før krigen (Id 130384). Skroget er klinkbygd i metall, og måler 16 x 5,5 meter. Skroget er delvis bevart, men et lass med sand er dumpet etter at lekeren sank, og dekker store deler av babord side. Uavklart

vernestatus. Her ligger også rester etter en slipp (Id 130105). Slippen var en del av det historiske verftet, men er bygget ned og er ikke synlig. Slippen er ikke fredet.

Verdivurdering

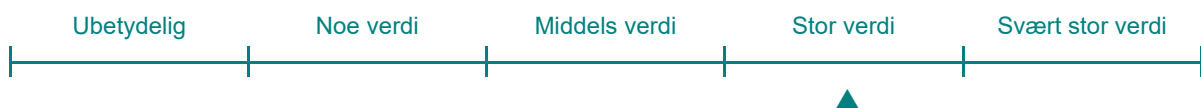
Kulturmiljøet omfatter en rekke bygninger og elementer/strukturer tilknyttet verftsvirksomheten fra slutten av 1800-tallet og frem til i dag. Verftene har vært en viktig del av byens utvikling og har stor verneverdi.

Bygningsmassen omfatter bygninger som viser tyskernes bruk av området under andre verdenskrig. Lagerbygningene er også oppført av tyskerne. Utforming i volum, form, høyde og materialvalg er tilpasset bruken til hvert eneste bygg. De ulike enkeltobjektene har ulik verneverdien. En del av bygningene er tilnærmet autentisk. For andre har nyere fasadeendringer og påbygget mot sør bidratt til å redusere byggenes autentisitet og fragmentert det opprinnelige uttrykket. Samlet har bygningene arkitektonisk verdi som representanter for tidsperioden de er oppført i. Deler av bygningene har historiefortellende verdi som rester etter «Kriegsmarinewerft Bergen».

Samlet sett har kulturmiljøet stor tidsdybde, miljøet er representativt for epoken og ligger i opprinnelig kontekst, og har fortsatt bevart bygninger og konstruksjoner med arkitektoniske kvaliteter. Nyere bygg og strukturer skaper brudd i miljøet og reduserer opplevelsesverdien noe. Laksevåg verft er en identitetsbærer som ett av fem verfts som ble anlagt langs vestsiden av Puddefjorden. Miljøet gir både identitet og symbolverdi for Laksevåg, der spesielt tørrdokken og portalkranen er strukturer med store kvaliteter. Med noen unntak er bygningene i god stand, og har stor bruksverdi.

Kulturminnene i sjø omfatter to lokaliteter i Sørøvågen som ikke er fredet (en slipp og et uavklart skipsfunn). Kulturminnene er representative for epoken/funksjonen og inngår i en kontekst, men de er i hovedsak vanlig forekommende. Strandlinjen er en del endret fra 1883 og frem til i dag. Etter andre verdenskrig har endringene vært små.

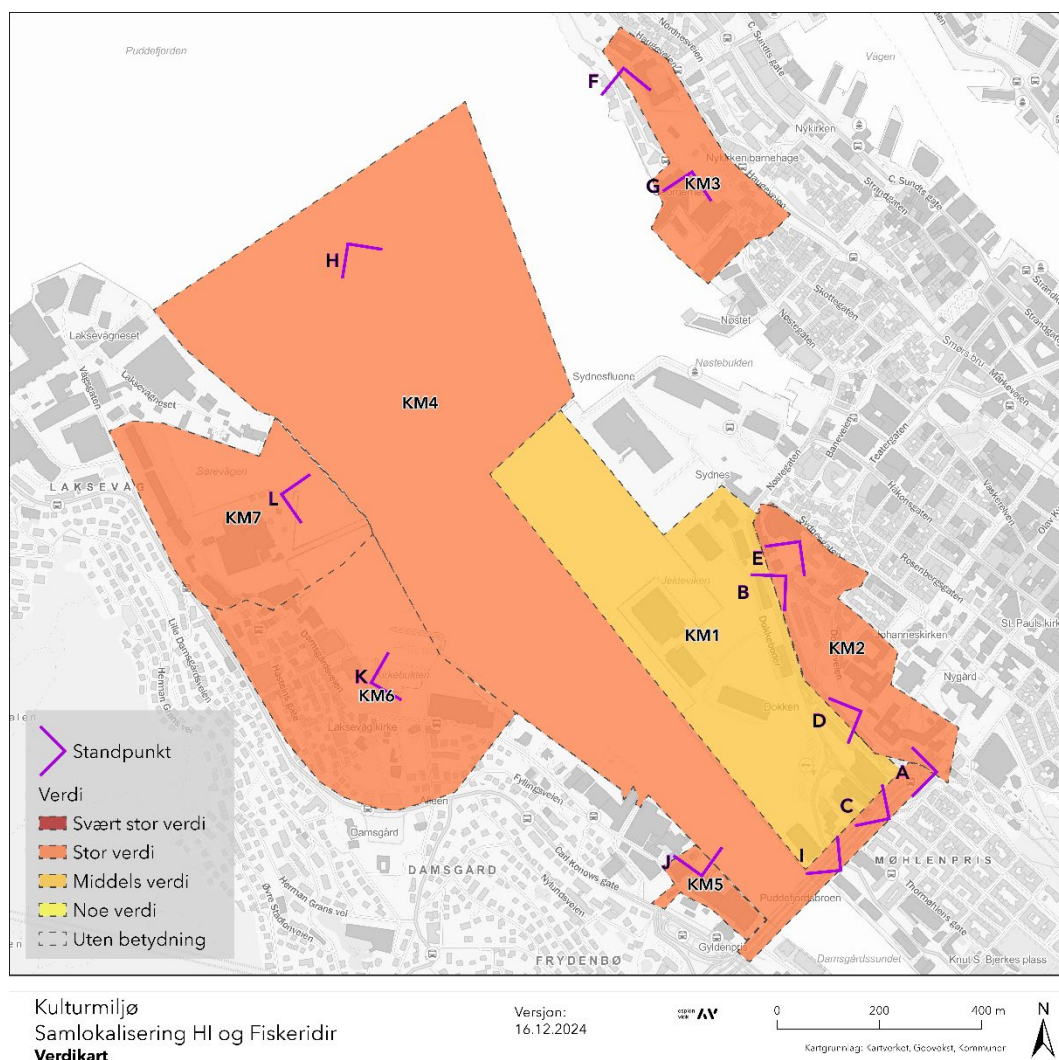
Kulturmiljø 6 Laksevåg verft - Sørøvågen er vurdert til å ha stor kunnskapsverdi, opplevelsesverdi og bruksverdi. Samlet vurdering blir **stor verdi**.

4. Tiltakets påvirkning

Planen berører kulturminneverdier direkte, og direkte arealbeslag er derfor vurdert. I tillegg er påvirkning og konsekvens vurdert med utgangspunkt i visuell virkning av tiltaket på kulturminnene i omgivelsene. Påvirkning er metodisk vurdert for hvert enkelt kulturmiljø, med utgangspunkt i 12 standpunkt. Enkelte av kulturmiljøene er vurdert ut fra flere standpunkt. For disse miljøene gjøres det en selvstendig vurdering under hvert standpunkt, mens det i den samlede påvirkningsgraden er vektet etter gjennomsnitt. For å kunne fastsette grad av påvirkning er alternativene vurdert ut ifra følgende faktorer:

1) volum, skala, tiltakets utforming og snitt, 2) visuell nærvirkning og 3) visuell fjernvirkning.

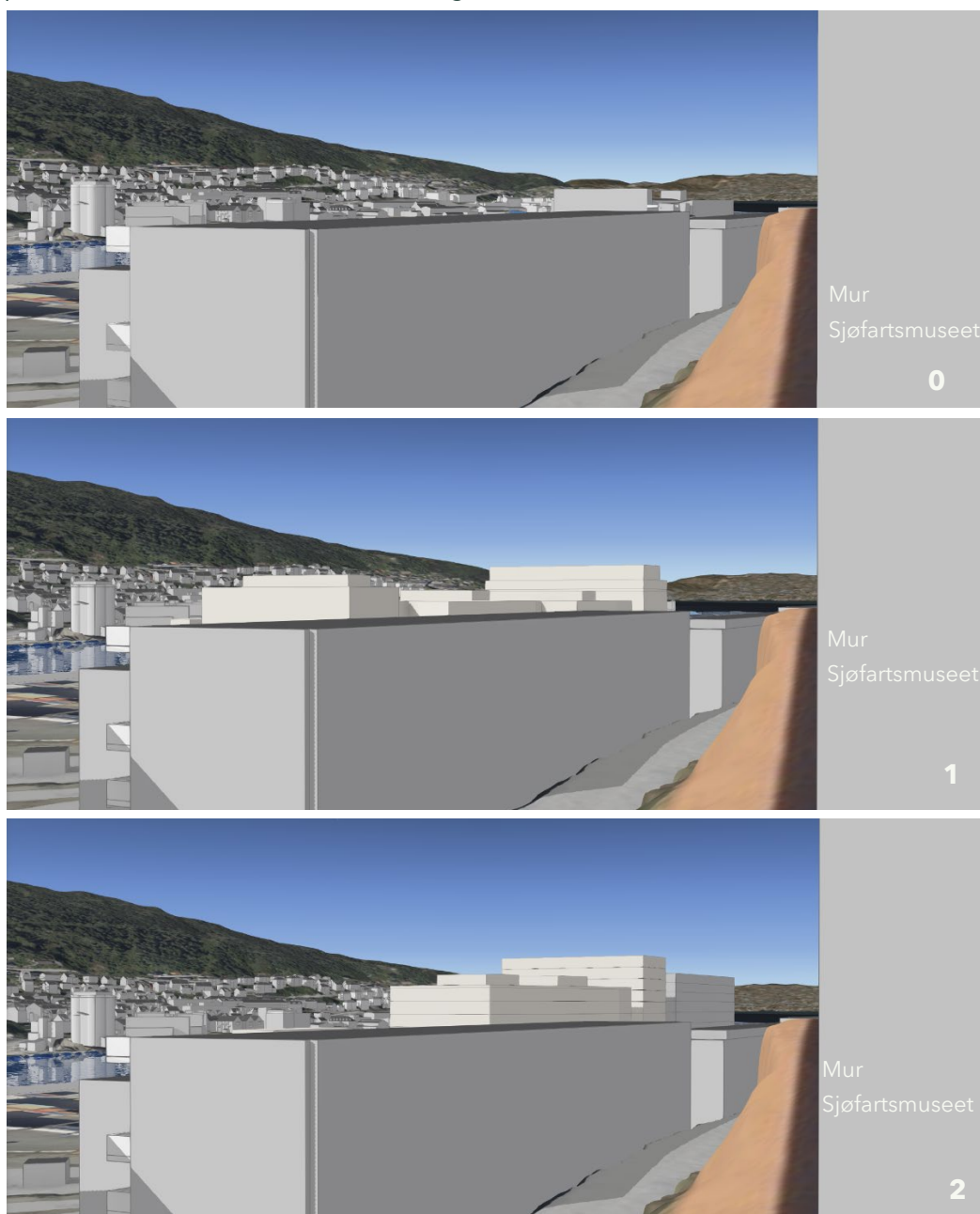

Figur 44 Verdikart sammenholdt med standpunkt plasseringer.

4.1. Kulturmiljø 1 - Dokken

Direkte: Kulturmiljø 1 blir direkte berørt av planforslaget. Både alternativ 1 og 2 legger opp til riving av verneverdig bygg (Skur 22), og påbygg på Havnelageret (som kan redusere dens verdi). Dette gir en forverret situasjon for kulturminner, sammenlignet med 0-alternativet.

Standpunkt A - De kulturhistoriske samlinger

Figur 4-45 Standpunkt A viser planområdet sett fra utsiden av muren ved Bergen Historiske museum, i retning planområdet.

Alternativ 1

Foreslåtte planalternativ 1 viser en volumsammensetning der HIFI-bygget er delt opp i tre enheter. De ulike delene har en jevnere høyde og lavere totalhøyde enn alternativ 2. Det høyeste punktet er plassert nærmest Havnelageret. Havnelageret vil i det vesentlige beholde sin nåværende form, men er foreslått påbygd med én etasje.

Fra standpunktet vil nybygget til HIFI stikke noe opp over eksisterende blokkbebyggelse i Torborg Nedreaas` gate, men vil ikke oppleves veldig dominerende. Det meste av bebyggelse vil bli skjult, og dette vurderes som positivt. Siktlinjene forblir noe endret mot Laksevågside, og noe av silhuetten brytes. Dette trekker ned.

Påvirkning: Noe forringet

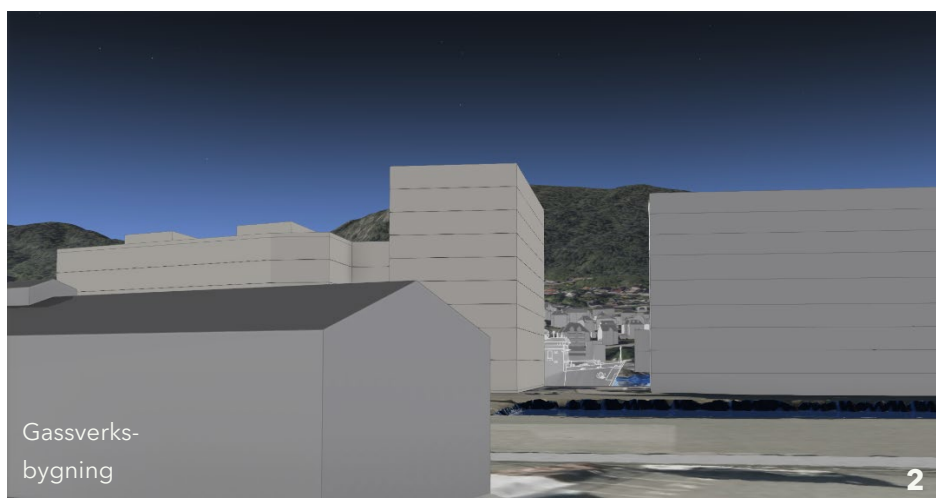
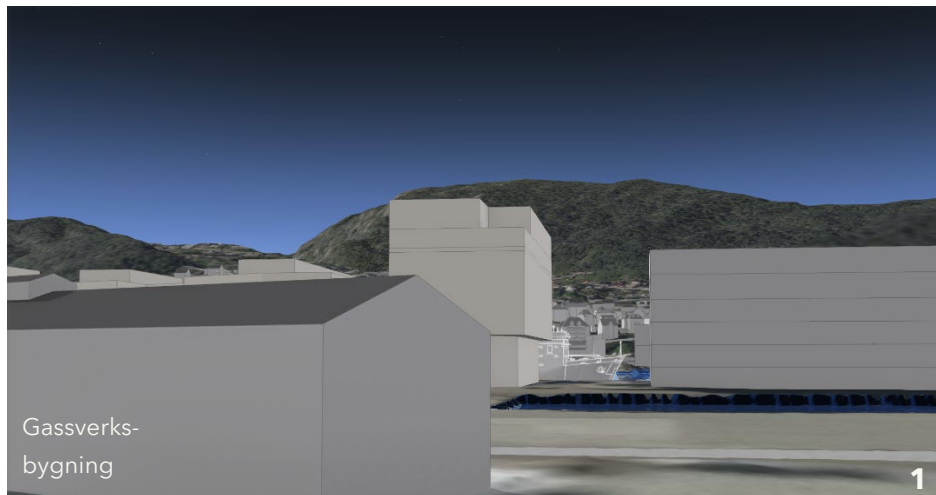
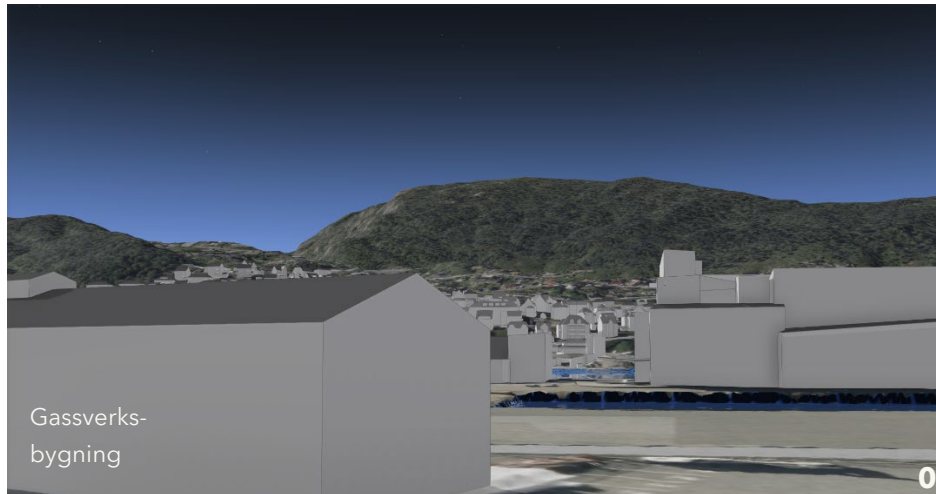
Alternativ 2

I foreslått planalternativ 2 har nybygget til HIFI en todelt volumoppbygging, der det høyeste volumet er plassert inn mot Havnelageret. Samlet etasjeantall er ni. Havnelageret er foreslått med påbygg, 3 etasjer høyere enn dagens bygg. Dette alternativet har en mer variert høydeprofil og høyere totalhøyde enn alternativ 1.

Alternativ 2 vil i mindre grad oppleves horisontalt og vil i stedet fremstå som vertikalt dominerende. I motsetning til alternativ 1 vil dette alternativet i større grad bryte silhuetten mot Laksevåg.

Påvirkning: Noe forringet

Standpunkt B - Bergen lysverker

Figur 4-46 Standpunkt B viser planområdet sett fra utsiden av Bergen lysverker, langs Torborg Nedreaas' gate. Bergen lysverker sees til venstre i bildeutsnittet.

Alternativ 1

Fra dette perspektivet fremstår det nye HIFI-bygget som godt tilpasset Bergen Lysverker, med unntak av volumet nærmest Havnelageret, som bryter med den eksisterende skalaen.

Havnelageret synes imidlertid å være godt tilpasset den omgivende bygningsmassen i skala, og er gitt en gesimshøyde som ikke fraviker betydelig fra det eksisterende taklandskapet. Det anses som positivt at man har bevart noe av utsikten mot Puddefjorden, da dette bidrar til å opprettholde noe av den historiske forbindelsen til fjorden.

Påvirkning: Noe forringet

Alternativ 2

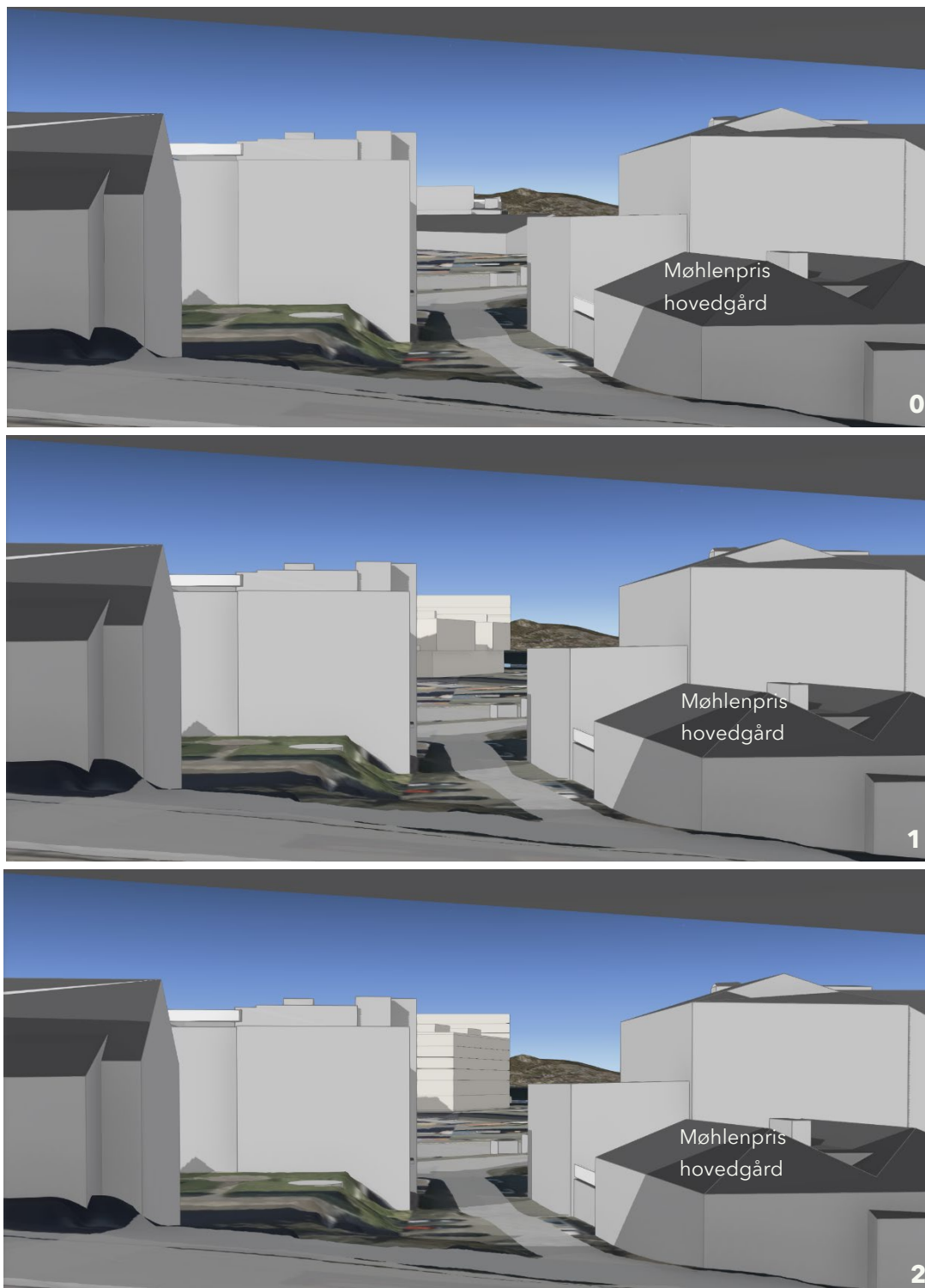
Alternativ 2 vil fremstå mer synlig fra dette perspektivet sammenlignet med alternativ 1. Bebyggelsen virker kompakt, med lange fasader vendt mot sjøen, noe som vil begrense utsynet fra den kulturhistoriske bebyggelsen samt innsynet til denne fra fjorden. Både det nye HIFI-bygget og det foreslåtte påbygget på Havnelageret vil fremstå som dominerende og skjule den bakenforliggende horisonten. Volumet av HIFI-bygget, spesielt i nærheten av Havnelageret, vil tiltrekke seg oppmerksomheten og overskygge teglsteinsbygget, som er et av de få gjenstående byggene fra Bergen Lysverker. HIFI-bygget er her mer enn dobbelt så høyt som teglsteinsbygget i Torborg Nedreaas` gate 5.

Påvirkning: Forringet

1

2

Standpunkt C - Møhlenpris og Monclairhuset

Figur 4-47 Standpunkt C viser planområdet sett fra undersiden av Puddefjorden, ved det verneverdige Møhlenpris hovedgård nede til høyre i bildeutsnittet. Standpunktet er plassert rett til venstre for Monclairhuset (som ligger under bruene).

Alternativ 1

Den visuelle forbindelsen mellom Monclairhuset, Laksevåg og Puddefjorden, vil innskrenkes som følge av økte byggehøyder. Volumoppbyggingen medfører at man mister kontakten med fjorden helt, og den samlede bygningsmassen vil beslaglegge mer av himmelarealet og hindre fritt utsyn.

Påvirkning: Noe forringet

Møhlenpris
hovedgård

Alternativ 2

I likhet med alternativ 1 vil den visuelle forbindelsen til sjøen reduseres i dette alternativet, sammenlignet med 0-alternativet. Dette alternativet anses likevel som bedre enn alternativ 1 fordi bygningsvolumet fremstår slankere sett herfra. Høyden legges tilnærmet i flukt med bebyggelsen i forkant av kulturmiljøet (Falcogaarden), og dette gir en dempet virkning. Det vurderes også som positivt at man har opprettholdt siktlinjen mot fjorden.

Påvirkning: Noe forringet, i den nedre del av skalaen.

Møhlenpris
hovedgård

Samlet vurdering for kulturmiljø 1

Både alternativ 1 og 2 innebærer riving av Skur 22 og 23, samt påbygging av Havnelageret. Dette gir direkte konsekvens, og medfører at kulturminneverdier går tapt. Alternativ 1 og 2, gir dermed en forverret situasjon, sammenlignet med 0-alternativet.

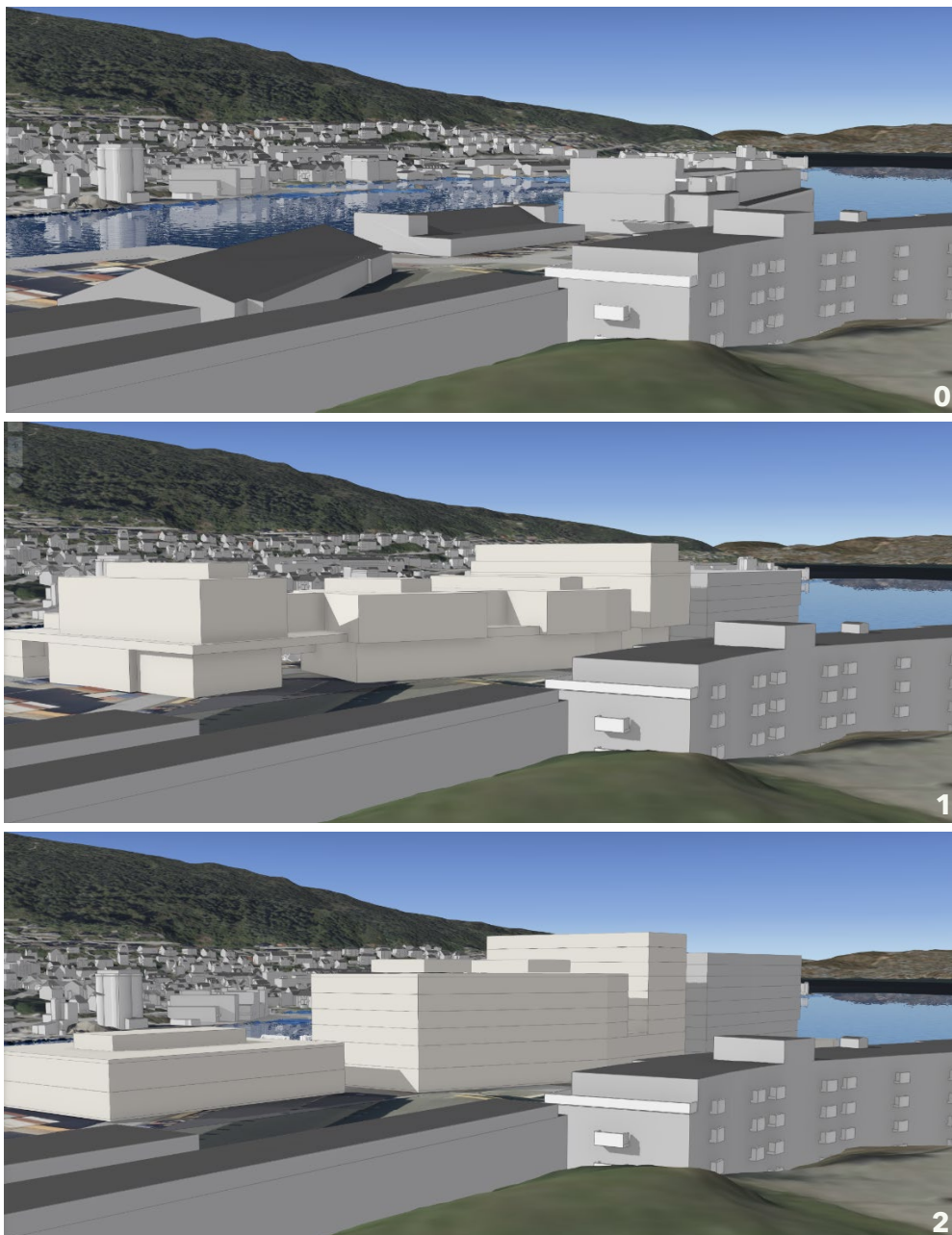
Når det gjelder indirekte konsekvenser, fremstår alternativ 1 som mer vertikalt og «utflytende» i sin utforming, sammenlignet med alternativ 2 som oppleves mer horisontal. Denne forskjellen gjør at alternativ 1 i større grad blokkerer ut- og innsyn til verdifulle kulturminner og viktige siktlinjer i det kulturhistoriske bylandskapet. Alternativ 2 gir mer luft til omgivelsene og opprettholder flere siktlinjer, hvilket er positivt. Til tross for dette fremstår likevel alternativ 2 som svært dominerende, spesielt sett fra standpunkt B, der påvirkningsgraden er vurdert til «forringet». Fra dette punktet vil både HIFI-bygget og Havnelageret dominere bylandskapet og overskygge opplevelsen av den eldre, historiske bebyggelsen.

Alternativ	Verdi	Påvirkning	Konsekvens
Alternativ 0	Middels	-	-
Alternativ 1	Middels	Forringet	Middels konsekvens (--)
Alternativ 2	Middels	Forringet	Middels konsekvens (--)

4.2. Kulturmiljø 2 - Nygårdshøyden

Kulturmiljø 2 blir ikke direkte berørt av planforslaget. Kulturmiljøet ligger litt unna planområdet. Påvirkning og konsekvens er derfor begrenset til indirekte virkning av planforslaget på kulturminnene i omgivelsene.

Standpunkt D - Fastings Minde

Figur 4-48 Standpunkt D viser planområdet sett fra utsiden av Fastings Minde, et fredet anlegg fra 1700-tallet.

Alternativ 1

Fra dette standpunkt vil ny bebyggelse på Dokken gjøre at den historiske forbindelsen mellom Fastings Minde, byfjorden og Kirkebukten på Laksevåg «forsvinner» ytterligere i bylandskapet, og bidrar til at miljøet «bygges» mer inne. Nybygget er langstrakt, og har en noe urolig volumoppbygging, og dette gir forsterket visuell dominans.

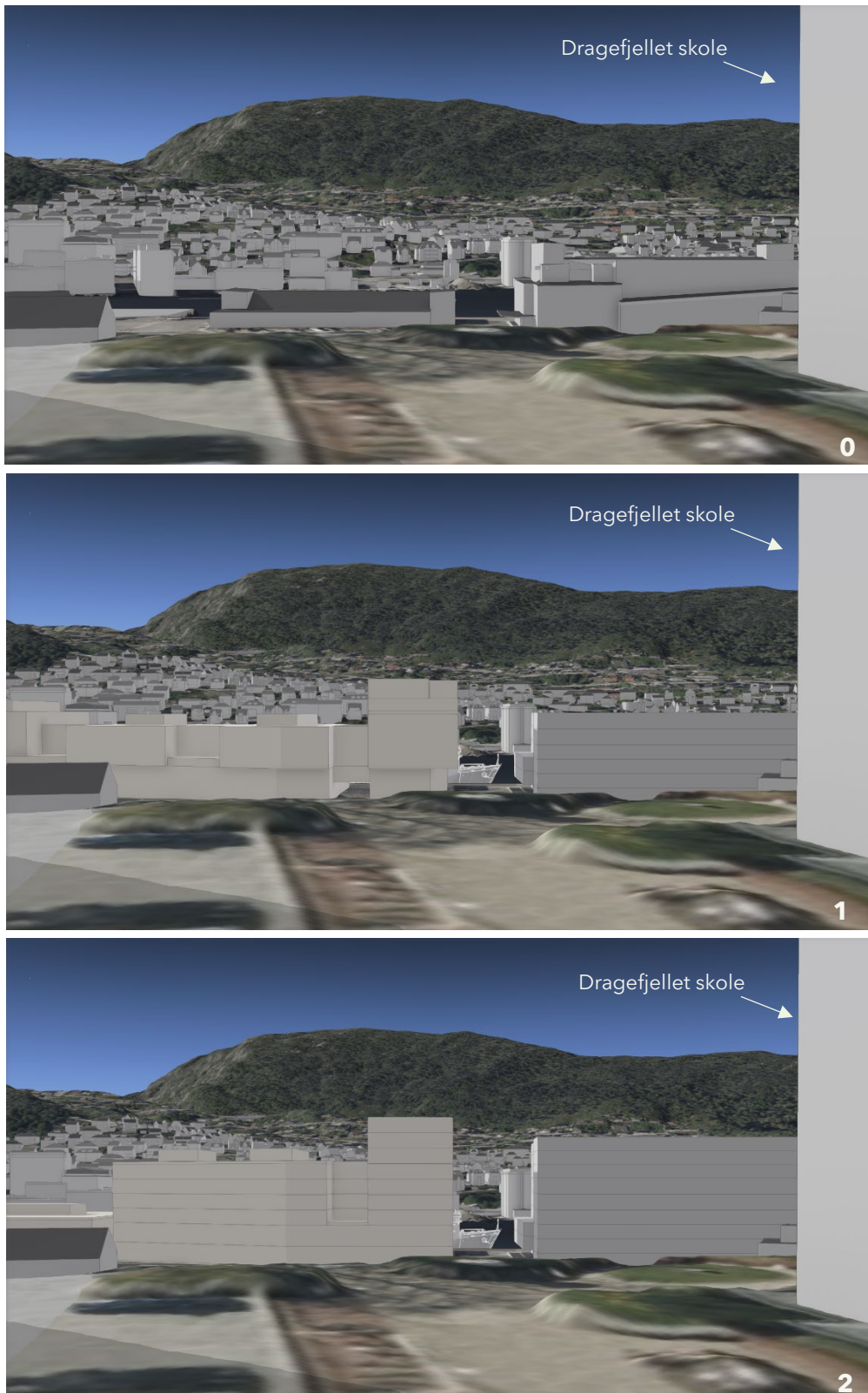
Påvirkning: Noe forringet

Alternativ 2

På samme måte som i alternativ 1, vil alternativ 2 fra dette standpunktet føre til tap av visuell forbindelse til Kirkebukten på Laksevågsiden. I tillegg vil de foreslåtte byggehøydene, særlig volumet nærmest Havnelageret, fremstå dominerende og lite tilpasset den eksisterende bygningsmassen. Volumet nærmest Puddefjordbrua er med på å dempe noe av den negative fjernvirkning, da denne er foreslått med færre etasjer som gjør at den visuelle kontakten med Laksevåg-siden er sterkere i dette alternativet, enn i alternativ 1.

Påvirkning: Forringet

Standpunkt E - Dragefjellet skole

Figur 4-49 Standpunkt E viser planområdet sett fra utsiden av Dragefjellet skole i retning planområdet.

Alternativ 1

Fra dette standpunktet vil HIFI-bygget nærmest Havnelageret forringe noe av sikten mot Laksevåg. Mye av den visuelle kontakten mot Laksevåg forsvinner i hele byggets lengde, men kontakten i høyden består i større grad enn alternativ 2.

Påvirkning: Forringet

Alternativ 2

Det midtsterte HIFI-bygget, og bygget nærmest Havnelageret vil fremstå som en ny byvegg mot omgivelsene sett herfra, og gjør at store deler av den visuelle kontakten mot Laksevåg forsvinner. Det anses positivt at HIFI-bygget nærmest Puddefjordbrua er gitt en lavere høyde. Dette demper noe av den negative påvirkningen. Når byggene får stor skala i forhold til omgivelsene, vil det være desto viktigere med et avdempet formspråk. HIFI-byggene i dette alternativet fremstår mer harmonisk og er gitt et roligere formspråk, enn alternativ 1.

Det vurderes positivt at det legges opp til rom og luft mellom HIFI-byggene og Havnelageret.

Påvirkning: Forringet

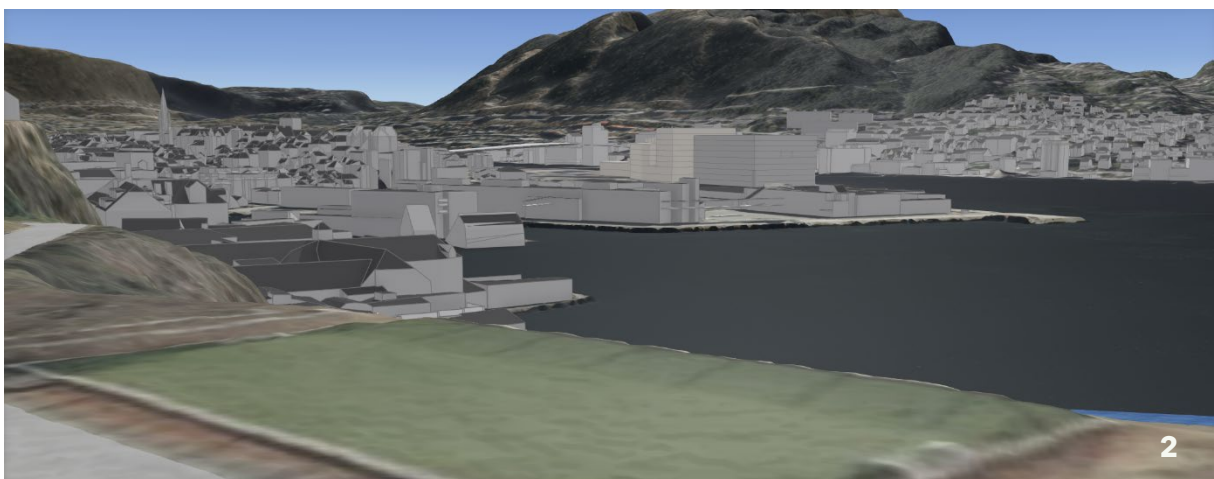
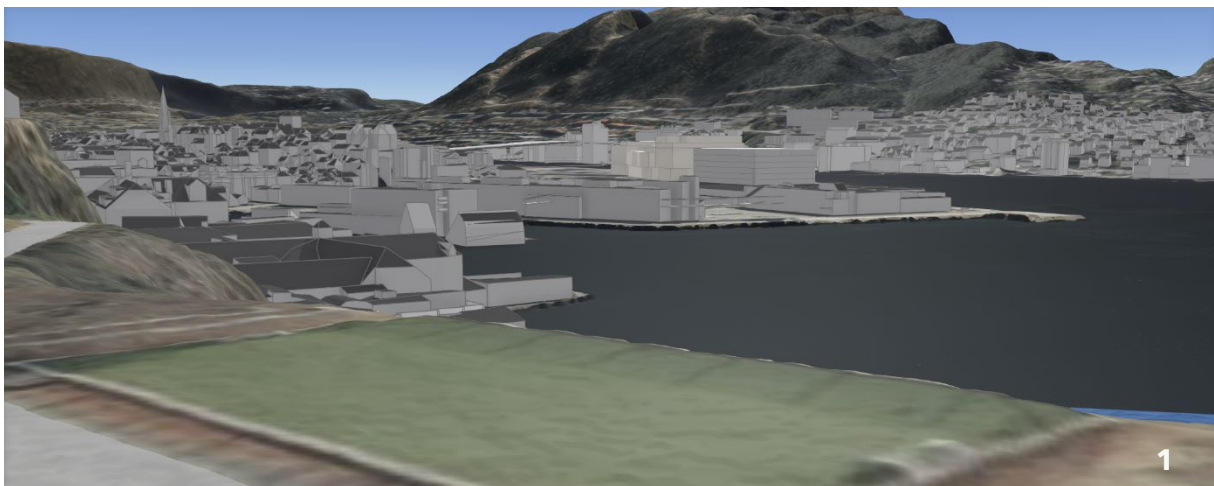
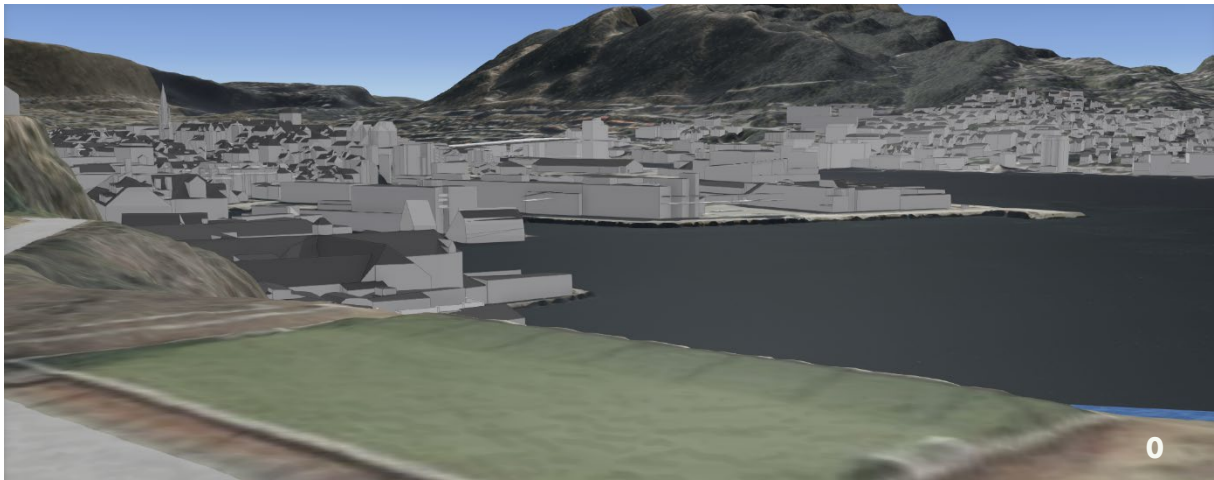
Samlet vurdering for kulturmiljø 2

Alternativ	Verdi	Påvirkning	Konsekvens
Alternativ 0	Stor	-	-
Alternativ 1	Stor	Forringet	Middels konsekvens (--)
Alternativ 2	Stor	Forringet	Middels konsekvens (--)

4.3. Kulturmiljø 3 – Del av Nordnes

Kulturmiljø 3 blir ikke direkte berørt av planforslaget. Kulturmiljøet ligger litt unna planområdet. Påvirkning og konsekvens er derfor begrenset til indirekte virkning av planforslaget på kulturminnene i omgivelsene.

Standpunkt F - Nordnes skole

Figur 4-50 Standpunkt F viser planområdet sett fra utsiden av Nordnes skole i retning planområdet.

Alternativ 1

Ved Nordnes skole oppleves bylandskapet åpent og luftig. Her er det god kontakt med himmelen, og tydelige siktlinjer gjør området lett å orientere seg i. Det er flere store bygninger i havneområdet og fra standpunktet fremstår nybyggene som et sammenhengende, kompakt volum, som er vanskelig å skille fra resten av bebyggelsen. Dette demper den negative fjernvirkningen, og påvirkningen anses liten.

Påvirkning: Noe forringet

Alternativ 2

I dette alternativet vil deler av HIFI-bygget og det nye Havelageret skjule bakenforliggende bebyggelse på Laksevåg pga markant skala og høyde. Dette vurderes som negativt.

Påvirkning: Forringet

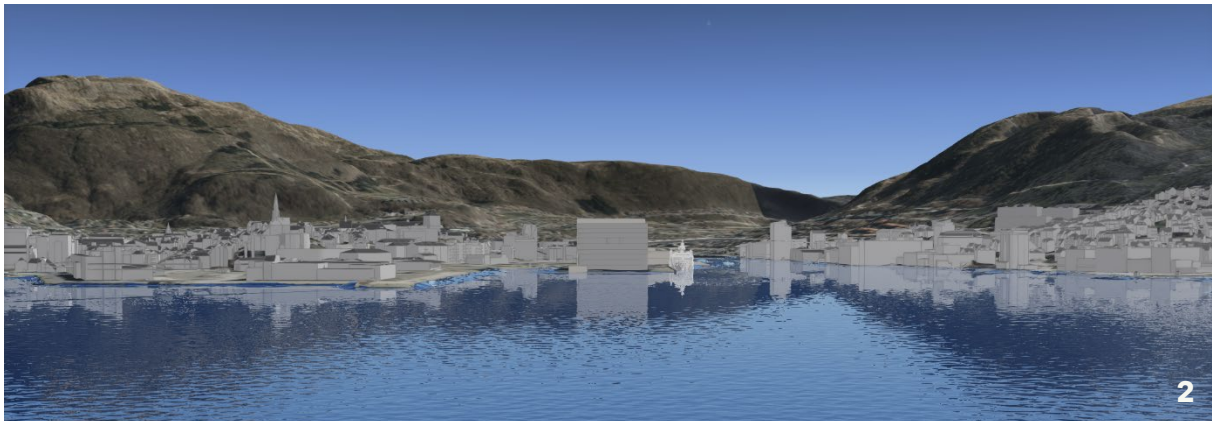
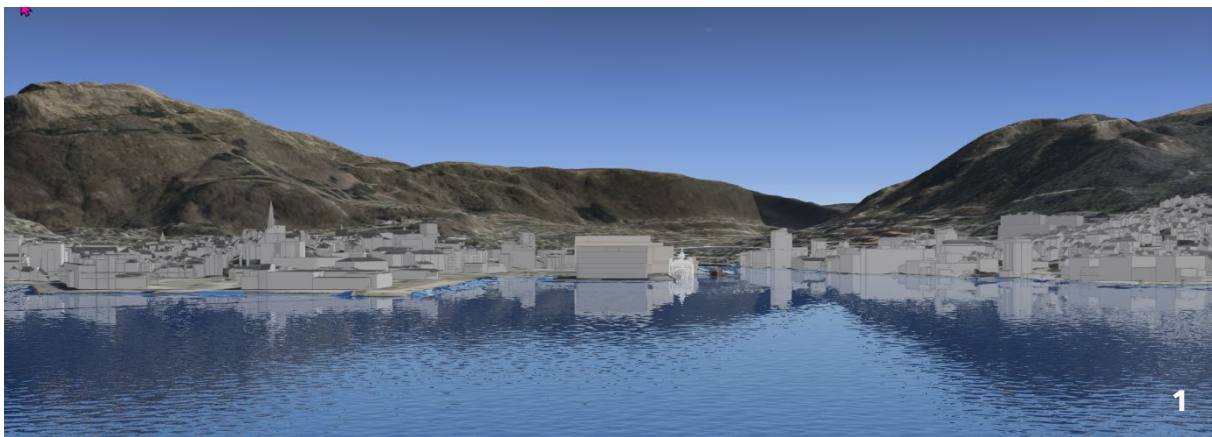
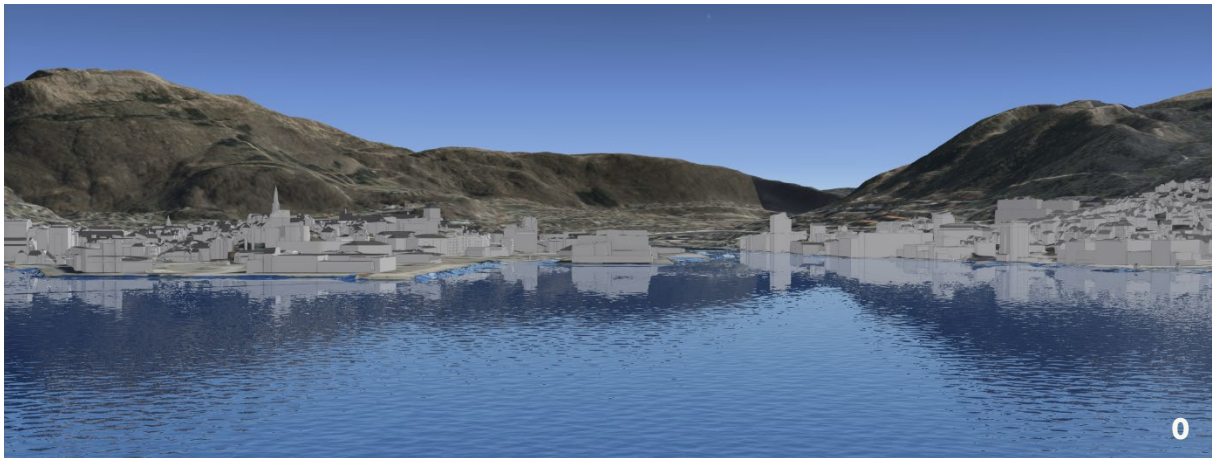
Samlet vurdering for kulturmiljø 3

Alternativ	Verdi	Påvirkning	Konsekvens
Alternativ 0	Stor	-	-
Alternativ 1	Stor	Noe forringet	Noe konsekvens (-)
Alternativ 2	Stor	Forringet	Middels konsekvens (--)

4.4. Kulturmiljø 4 – Puddefjorden, inkludert Puddefjordbrua

Kulturmiljø 4 blir ikke direkte berørt av planforslaget. Påvirkning og konsekvens er derfor begrenset til indirekte virkning av planforslaget på kulturminnene i omgivelsene.

Standpunkt H (Havnebassenget)

Figur 4-51 Standpunkt H viser planområdet sett fra byfjorden.

Alternativ 1

Havnelageret er fremtredende og godt synlig, men oppleves som en del av bebyggelsen på kaien, og forringer ikke inn- eller utsynet til viktige kulturhistoriske bygg, hverken på Nygårdshøyden, Puddefjordsbrua eller på Laksevåg.

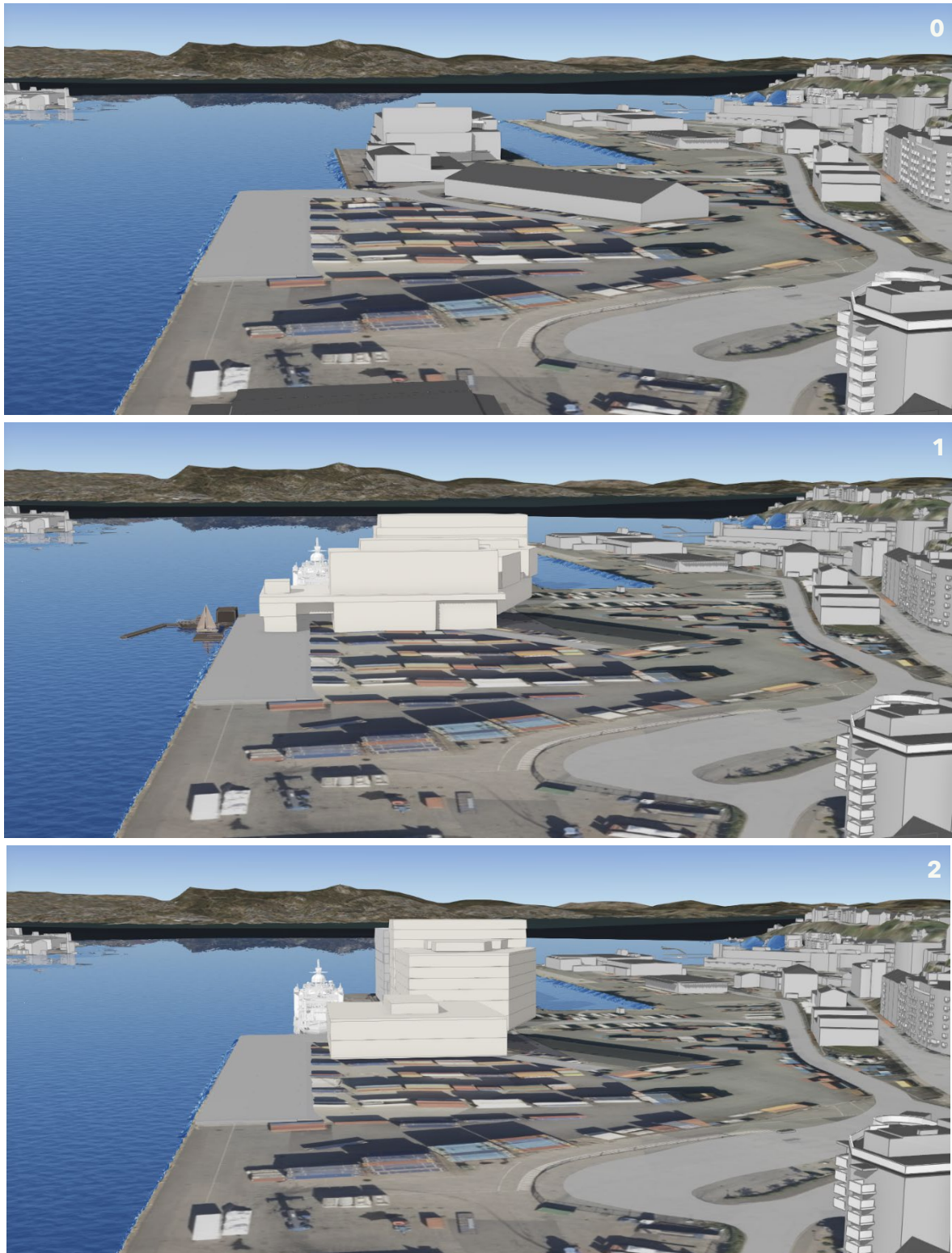
Påvirkning: Ubetydelig endring

Alternativ 2

Dette alternativet utfordrer i større grad «smertegrensen» til hva bysiluetten kan tåle av høyder. Utsynet fra kulturmiljøet blir noe endret fra kulturhistorisk viktige utsynspunkter i kulturmiljøet, og innsynet til kulturmiljøet vanskeliggjøres i noen grad. Enkeltkulturminner som er laget for å være svært synlige får noe redusert eller endret utsyn/innsyn.

Påvirkning: Noe forringet

Standpunkt I (Puddefjordbrua)

Figur 4-52 Standpunkt i viser planområdet sett fra sørsiden av Puddefjordsbrua.

Alternativ 1

Utsikten til bakenforliggende bylandskap på Nordnes er god, og siktlinjen ut fjorden opprettholdes. Dette vurderes som positivt.

Påvirkning: Noe, i den nedre del av skalaen mot ubetydelig

Alternativ 2

Alternativ 2 har den samme påvirkning på bylandskapet som alternativ 1. Tyngdepunktet i bygningsrekken er den midtre av HIFI-bygningene. Igjen fremstår utformingen av tiltaket mer harmonisk i dette alternativet. Nedtrapping mot sørøst vurderes også som positivt.

Påvirkning: Noe, i den nedre del av skalaen mot ubetydelig

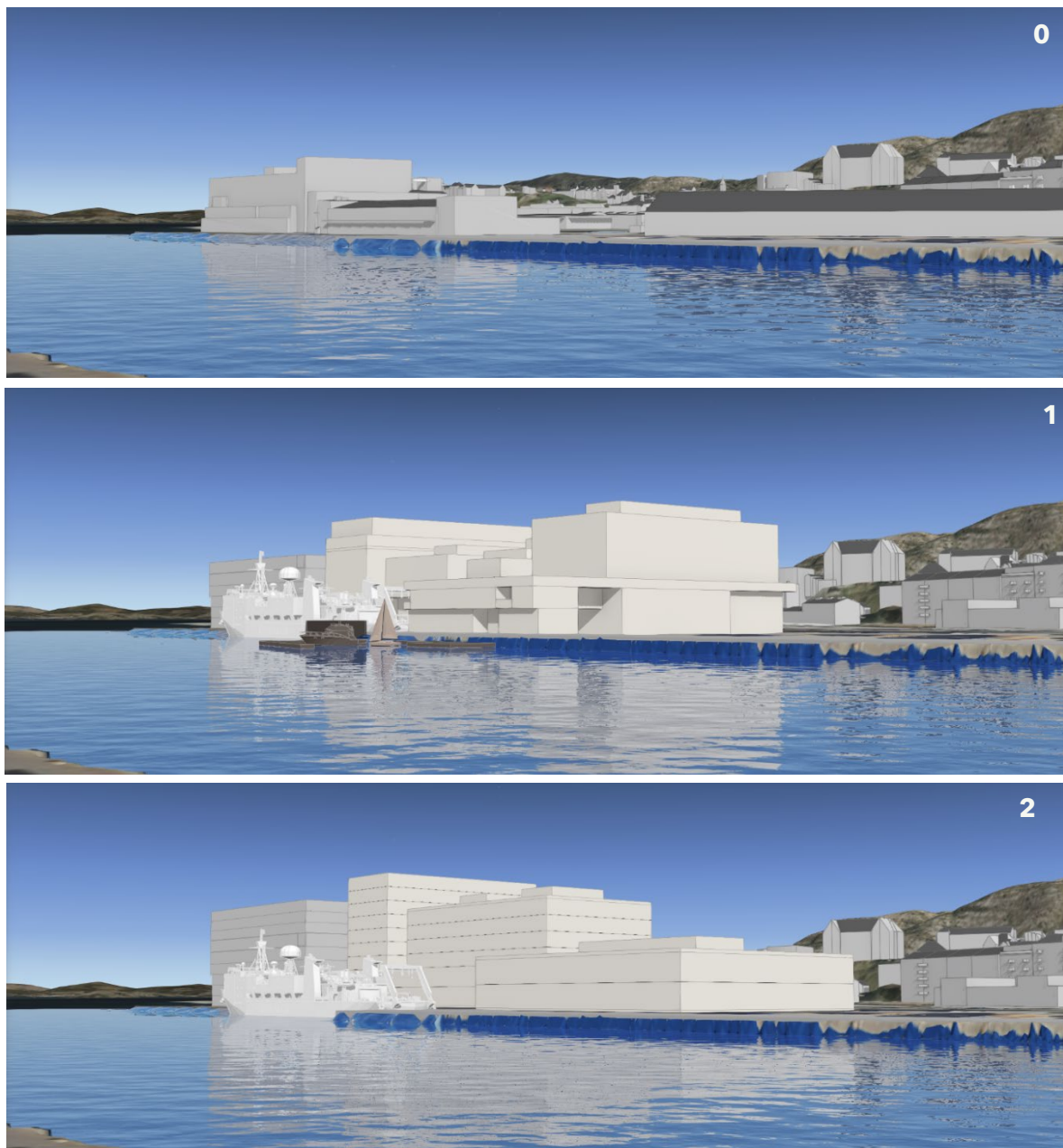
Samlet vurdering for kulturmiljø 4

Alternativ	Verdi	Påvirkning	Konsekvens
Alternativ 0	Stor	-	-
Alternativ 1	Stor	Noe forringet	Noe konsekvens (-)
Alternativ 2	Stor	Noe forringet	Noe konsekvens (-)

4.5. Kulturmiljø 5 - Indre Laksevåg

Kulturmiljø 5 blir ikke direkte berørt av planforslaget. Påvirkning og konsekvens er derfor begrenset til indirekte virkning av planforslaget på kulturminnene i omgivelsene.

Standpunkt J - Indre Laksevåg

Figur 4-53 Standpunkt J viser planområdet sett fra Indre Laksevåg, like foran Damsgårdsveien 121.

Alternativ 1

Standpunkt J viser planområdet sett fra Indre Laksevåg, vis à vis av Dokken. Herfra vil et høyere Havnelager og HIFI-bygninger ta utsikten til Nordnes, Askøy og deler av Byfjorden., spesielt siktlinjen til Nordnes og Byfjorden er viktig for å forstå det kulturhistoriske landskapet, og det vurderes som negativt at denne forringes.

Påvirkning: Forringet

Alternativ 2

Selv om det er forsøkt å tilnærme seg omgivelsene ved å dele nybygget opp i varierende dybder og volumer, fremstår utvidelsene i overkant dominerende, sett herfra. Høyden er tilnærmet dobbelt så høy som den nærmeste historiske bebyggelsen, og nybygget gir derfor en sterk visuell dominans i møtet mellom bystrukturene.

Tyngdepunktet i bygningsrekken er den midtre av HI/Fdir-bygningene. Nedtrapping mot sørøst vurderes som positivt.

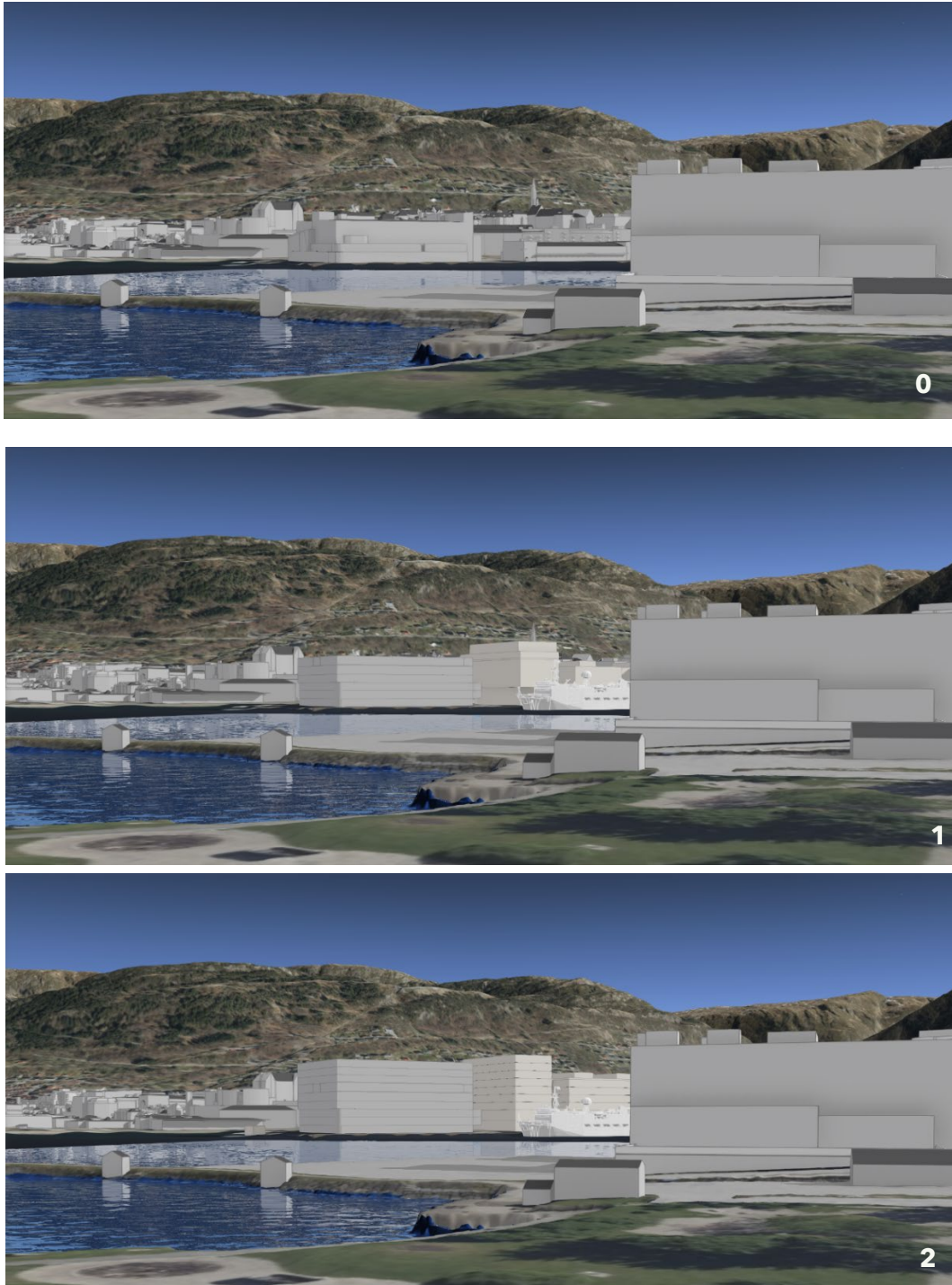
Påvirkning: Forringet

Samlet vurdering for kulturmiljø 5

Alternativ	Verdi	Påvirkning	Konsekvens
Alternativ 0	Stor	-	-
Alternativ 1	Stor	Noe forringet	Noe konsekvens (-)
Alternativ 2	Stor	Noe forringet	Noe konsekvens (-)

4.6. Kulturmiljø 6 – Laksevåg sentrum (Kirkebukten)

Standpunkt K – Laksevåg sentrum (Kirkebukten)

Figur 4-54 Standpunkt K viser planområdet sett fra Kirkebukten park, foran Laksevåg kirke.

Alternativ 1

Høydevirkning av HIFI-byggene fra dette miljøet vil være store, da den visuelle kontakten med bakenforliggende bebyggelse og Nygårdshøyden i all hovedsak utgår. Virkningen er bl.a. at kun litt av spiret på Johanneskirken vil vær synlig. Kulturhistorisk viktige sammenhenger svekkes vesentlig.

Påvirkning: Forringet

Alternativ 2

Utsyn/innsyn ifm. sentrale deler av kulturmiljøet på Laksevåg blir blokkert og helt forandret. Enkeltkulturminner som er laget for å være svært synlige mister forbindelsen. Utsikten til Nygårdshøyden med Johanneskirken og Historisk museum forsvinner ytterligere sammenlignet med alternativ 1. Bebyggelsen hindrer forbindelsen øst-vest mellom Laksevåg og Nygårdshøyden da den danner en ny «rygg» i bylandskapet.

Påvirkning: Sterkt forringet

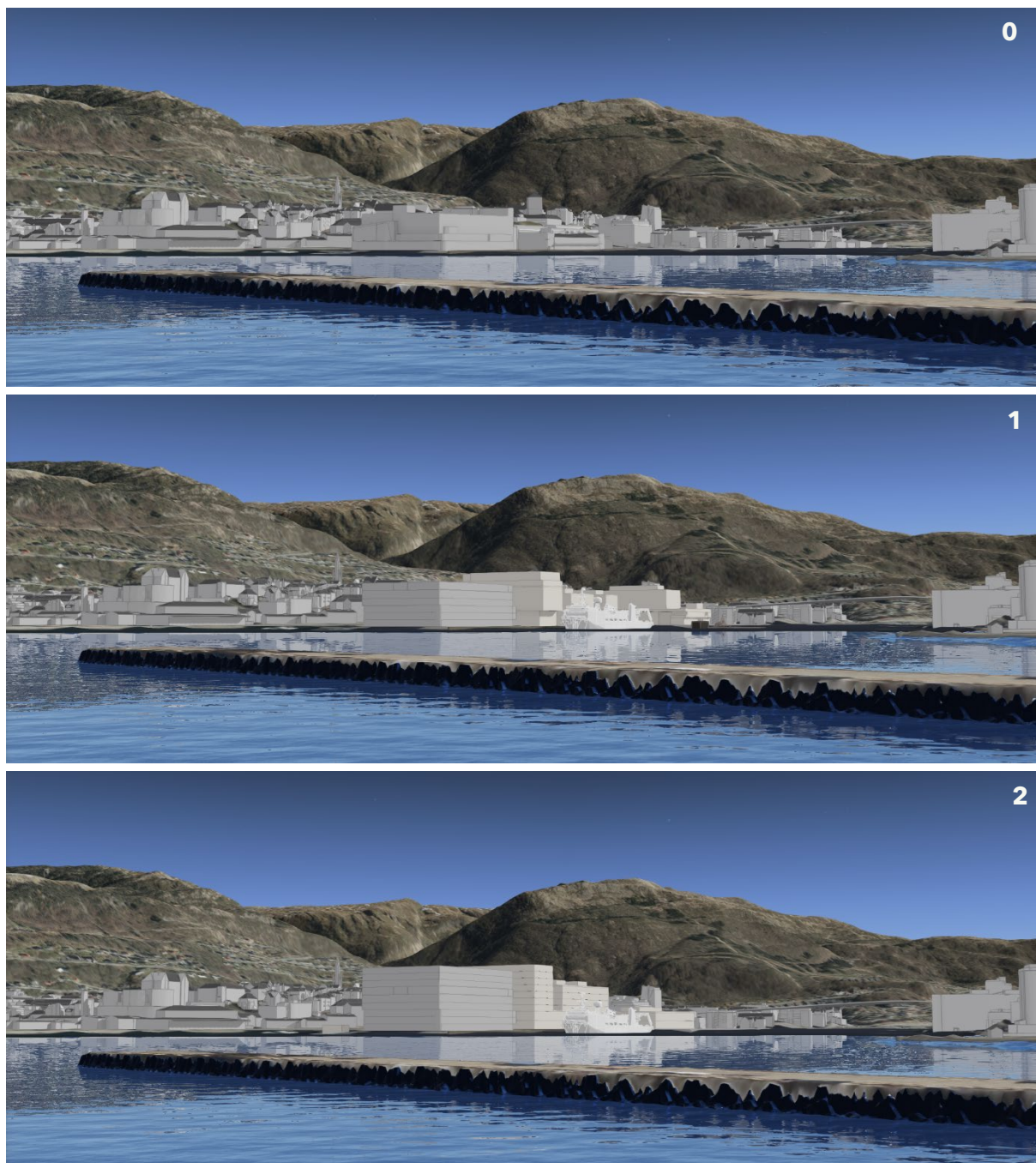
Samlet vurdering for kulturmiljø 6

Alternativ	Verdi	Påvirkning	Konsekvens
Alternativ 0	Stor	-	-
Alternativ 1	Stor	Forringet	Betydelig konsekvens (--)
Alternativ 2	Stor	Sterkt forringet	Alvorlig konsekvens (---)

4.7. Kulturmiljø 7 - Laksevåg verft - Sørøvågen

Kulturmiljø 7 blir ikke direkte berørt av planforslaget. Påvirkning og konsekvens er derfor begrenset til indirekte virkning av planforslaget på kulturminnene i omgivelsene.

Standpunkt L - Laksevåg verft - Sørøvågen

Figur 4-55 Standpunkt L viser planområdet sett fra Laksevåg verft.

Alternativ 1

Bebyggelsen vil bryte med Bergen bys særpregete bysiluett, og vil oppleves som et stort og dominant volum i landskapsrommet. Ny bebyggelse på Dokken vil oppleves som en barriere mellom Laksevåg og Nygårdshøyden. Deler av siktaksen mot Fastings Minde og de kulturhistoriske samlinger blir ødelagt.

Påvirkning: Sterkt forringet

Alternativ 2

Den foreslåtte bebyggelsen, i likhet med alternativ 1, vil bryte med den interne kontakten mellom Laksevåg og Dokken/Nygårdshøyden. Den vil oppleves som et relativt stort og dominant volum. Bebyggelsens høyder bryter markant horisonten i forhold til omgivelsene i bakgrunnen, og vil sett herfra fremstå som en sammenhengende vegg mot Puddefjorden. Igjen vurderes det som et godt grep og trappe HIFI-byggene ned mot sørøst. Dette gjør at flere av bakenforliggende bygninger blir mer synlige, slik som Bergen historiske museum.

Påvirkning: Sterkt forringet

Samlet vurdering for kulturmiljø 7

Alternativ	Verdi	Påvirkning	Konsekvens
Alternativ 0	Stor	-	-
Alternativ 1	Stor	Sterkt forringet	Alvorlig konsekvens (---)
Alternativ 2	Stor	Sterkt forringet	Alvorlig konsekvens (---)

5. Konsekvens for fagtema og alternativer

Alternativ		Konsekvensgrad		
		0-alternativet	Alternativ 1	Alternativ 2
Miljø	Kulturmiljø 1 - <i>Dokken</i>	Ubetydelig konsekvens (0)	Middels konsekvens (--)	Middels konsekvens (--)
	Kulturmiljø 2 - <i>Nygårdshøyden</i>	Ubetydelig konsekvens (0)	Middels konsekvens (--)	Middels konsekvens (--)
	Kulturmiljø 3 - <i>Nordnes</i>	Ubetydelig konsekvens (0)	Noe konsekvens (--)	Middels konsekvens (--)
	Kulturmiljø 4 - <i>Puddefjorden, inkludert brua</i>	Ubetydelig konsekvens (0)	Noe konsekvens (-)	Noe konsekvens (-)
	Kulturmiljø 5 - <i>Indre Laksevåg</i>	Ubetydelig konsekvens (0)	Noe konsekvens (-)	Noe konsekvens (-)
	Kulturmiljø 6 - <i>Laksevåg sentrum</i>	Ubetydelig konsekvens (0)	Betydelig konsekvens (--)	Alvorlig konsekvens (---)
	Kulturmiljø 7 - <i>Laksevåg verft og Sørvågen</i>	Ubetydelig konsekvens (0)	Alvorlig konsekvens (---)	Alvorlig konsekvens (---)
Samlet konsekvens		Ubetydelig konsekvens	Middels negativ konsekvens	Stor negativ konsekvens
Rangering		0	1	2

Samlet vurdering:

Både alternativ 1 og 2 legger opp til riving av Skur 22 og 23, samt endringer i Havnelagerets utforming. Dette medfører direkte konsekvenser for kulturminner og dette gir en høy konsekvensgrad etter metodikken. Skur 22 har høy kunnskapsverdi fordi bygget er det siste gjenværende elementet som fortsatt kan fortelle om hvor den opprinnelige strandlinjen gikk (skuret ligger med samme vinkel som opprinnelig strandlinje). Havnelageret, inkludert innebygd bunker (krigsminne), er trukket frem som verneverdige av Byantikvaren.

Når det kommer til indirekte konsekvenser (nær- og fjernvirkning) vil foreslått utbygging, både i alternativ 1 og 2, fremstå som dominerende og stedvis lite tilpasset omgivelsene.

Havnelagerets foreslåtte utforming vil sammen med det nye HIFI-bygget oppleves som en sammenhengende vegg i omgivelsene. Dette gir uheldige virkninger, slik som lang fasade mot Puddefjorden, og at sentrale siktakser tettes igjen. Høydemessig innebærer byggene et brudd med stedets skala og øvrige byggehøyder. Fra enkelte standpunkt vil den visuelle forbindelsen til viktige signalbygg og tidligere historiske sammenhenger forsvinne som følge av forslaget – blant annet Nordneshøyden, Johanneskirken, de kulturhistoriske samlinger og til dels Dragefjellet skole. Dette er markante bygg, som fungerer som viktige orienteringspunkt i byen.

Alternativ 2 er høyere og vil derfor, fra visse standpunkt, fremstå mer dominerende og fremtredende i synsfeltet. Spesielt tydelig er dette sett fra Dokken-området, ved Bergen Lysverker og Blaauw-huset samt fra Dragefjellet skole. Fra enkelte standpunkt vil tiltaket gi redusert inn- og utsyn fra viktige kulturhistoriske signalbygg. Dette sees tydeligst i siktlinjen fra Laksevåg til Dokken. Her vil man miste kontakten til Johanneskirken, og til dels Dragefjellet skole, som i dag er viktige signalbygg og markører i bybildet. På denne måten blir det det kulturhistoriske bylandskapet mindre lesbart for sin tid, og opplevelsesverdien redusert.

Alternativ 0 fremstår som det beste, deretter alternativ 1 og alternativ 2 som det dårligste.

5.1. Avbøtende tiltak

Anleggsfasen:

- > Fortrinnsvis bør rigg- og deponiområder legges til allerede berørte arealer innenfor planområdet.
- > Verneverdige bygninger/eiendommer må sikres i anleggsfasen, under sprenging og annet anleggsarbeid/-trafikk for å unngå skade

Tiltaket/Miljøhensyn:

- > **Planområdet generelt:** Videreføring, eller synliggjøring av historiefortellende elementer. Markering av tidligere strandlinje i bygulvet, ta vare på togskinner etc.
- > **Havnelageret:** Synliggjøre (fysisk) eller på annen måte formidle krigshistorien/bunkeren
- > **Havnelageret:** Unngå å bygge til- og på Havnelageret, både for å ivareta byggets egenverdi som kulturminne, men også for å redusere visuell dominans i omgivelsene.
- > **Nybygg HI og Fiskeridir.:** Redusere høyde for å bedre tilpasse områdets eksisterende og tiltenkte skala (scenario). Fremtidig gesimslinje bør i større grad legges i flukt med eksisterende taklandskap.
- > **Nybygg HI og Fiskeridir:** Større variasjon i volumoppbygging.
- > **Begge bygg:** Opprettholde viktige siktakser. Siktlinjer fra lystgårder til sjø er viktig,

samt visuelle forbindelser mellom markante kulturhistoriske signalbygg/landemerker i byen.

- > **Begge bygg:** For å ytterligere redusere den negative påvirkningen, bør bygningsvolumet deles opp for å unngå at bygget fremstår som en sammenhengende vegg mot omgivelsene.

6. Kilder

- Asplan Viak (2022), KU Møhlenpris
- Asplan Viak (2023), KU Indre Laksevåg
- Asplan Viak (2023), KU Laksevåg verft
- Bergen kommune, Arealstrategi Dokken
- Bergen byleksikon
- Bergenskart
- Bergem kommune: Kommuneplanens arealdel - KPA 2018
- Bergen kommune, Kulturmiljøplan Bergen, «Identitet med særpreg», 2021 - 2025
- Bergem kommune, Kulturminnegrunnlag «Nøstebukten, Dokken og Møhlenpris, Skriftserien: 2021-1
- Bergen kommune, Kulturminnegrunnlag til KDP Sentrum, 1999
- Bergen kommune, Kommunedelplan for sentrum 2001
- Riksantikvaren Bystrategi 2021
- Riksantikvarens kulturminnedatabase «Askeladden»
- St.meld.nr. 16 (2019-2020) Nye mål i kulturminnepolitikken.
- Miljødirektoratet (2023), Håndbok M-1941
- Universitet i Bergen (UiB), Billedsamling, Marcus
- Statsbygg, vedtatt planprogram av 30.05.2025, for samlokalisering av Havforskningsinstituttet (HI) og Fiskeridirektoratet (Fdir).
- Verneverdig, Jekteviken | - Her bør noen snart ta grep (ba.no)
- Dragefjellet skole.pdf (uib.no)
- BYA 2006 (Havneplan)
- BYA 2017 (Indre Laksevåg)
- Billedsamlingen Marcus, Universitetet i Bergen
- www.1881.no
- Google Maps

asplan viak